

Živkica Dorđević¹

**DRAMA U OBRAZOVANJU –
POTREBE NASTAVNIKA ZA OBRAZOVANJEM I OSNAŽIVANJEM
ZA PRIMENU DRAME U OBRAZOVNO-VASPITNOM RADU
U NAŠIM ŠKOLAMA**

Rezultati istraživanja

PREDGOVOR

Kvalitetno obrazovanje, osim sticanja znanja, podrazumeva i formiranje kulturnih vrednosti koje deca i mladi upoznaju i usvajaju tokom odrastanja kroz formalni sistem, kao i na neformalan i informalan način. Aktuelni školski program predviđa kulturno obrazovanje dece i učenika kroz sistematično upoznavanje sa književnom, muzičkom i likovnom tradicijom (delima i stvaralačkim tehnikama), polazeći od pretpostavke da je umetnost najreprezentativniji izraz kulture. Škola podržava praćenje izložbi, muzičkih događaja i pozorišnih predstava, što nedvosmisleno oplemenjuje mladu publiku, podiže stepen opšte kulture, omogućava formiranje kulturnih kriterijuma i višestruko pomaže razvoj dece i mladih.

Savremen pojam kulture, međutim, ne iscrpljuje se u umetnosti, kao što se ni, suprotno ustaljenom mišljenju, kulturno biće ne formira školovanjem i 'konzumacijom' umetnosti. Kultura po savremenom shvatanju obuhvata sve načine ophođenja ljudi prema svetlu; polje kulture je daleko šire od umetnosti – kultura je živa praksa koja uključuje sve naše aktivnosti.

Ono što, čak i kolokvijalno, definiše *kulturu* i odvaja je od *nekulture* jeste uvažavanje drugih – osoba, okoline, tradicije itd. Kultura kao interakcija, kao dinamičan pojam, neodvojiva je od dinamične i interaktivne umetnosti, ali i dinamičnog i interaktivnog obrazovanja.

I u našoj sredini deluju dramski umetnici koji nastoje da umetničko promišljanje i izražavanje na neposredan način uključe u obrazovne procese, i to ne samo kao deo umetničkih predmeta, već tako da ono postane deo pedagoškog rada nastavnika. Obučavajući nastavnika novim metodičkim veštinama iz domena dramske pedagogije, oni bogate pedagošku praksu, čineći je dinamičnijom i interaktivnijom.

Jedan od postupaka koji koristi izražajna sredstva pozorišta i drame je *drama u obrazovanju*. *Drama u obrazovanju* kao postupak rada sa decom i mladima prisutna je u vrtićima i školama širom sveta. Ima veoma dobre efekte, kako u sticanju znanja tj. učenju, tako i u ukupnom razvoju mlade ličnosti. I u našoj sredini postoje iskustva korišćenja drame u vrtićima i školama, u procesu učenja i u vannastavnim aktivnostima. Zahvaljujući dramskim umetnicima koji u svojstvu dramskih pedagoga žele da svoja saznanja i veštine podele sa vaspitačima i

¹ Završila je pedagogiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu i posle diplomске studije, specijalizaciju iz školske pedagogije na istom fakultetu. Radi u Požarevačkoj gimnaziji u Požarevcu kao stručni saradnik – pedagog. Član je Upravnog odbora Pedagoškog društva Srbije.

nastavnicima, kao i otvorenosti vrtića i škola da prihvate metodski postupak drame u obrazovanju, imamo novu situaciju u našoj pedagoškoj praksi – stvaranje uslova da se drama što šire primeni u obrazovnom sistemu. Dramski umetnici poštuju mladog gledaoca, ali znaju da tek iskustvo učestvovanja u dramskom procesu čini razvoj potpunijim i sveobuhvatnijim. Zato postoji potreba da se kvaliteti koje obezbeđuje postupak *drame u obrazovanju* nađu u široj primeni, kako bi osavremenili i poboljšali obrazovni proces.

Drama u obrazovanju je metod učenja kojim se deci i učenicima u procesu formalnog obrazovanja u vrtićima i školama, kao i neformalnog obrazovanja u dečjim i omladinskim pozorišnim grupama, omogućuje da aktivno učestvuju u procesu sticanja i konstruisanja znanja korišćenjem postupaka koji su prisutni u dramskom stvaralaštvu – osmišljavanje priča na odabrene teme, inscenacija zamišljenih situacija, odabir i igranje uloga, scensko izražavanje, aktivna percepcija itd. Voditelj procesa, dramski pedagog – vaspitač, nastavnik ili umetnik – predlaže i inicira dramski proces, a deca-učesnici sami smišljaju dramske sadržaje (u celini ili elemente), odigravaju ih i učestvuju u refleksiji o njima. Nastavnik vodi proces, ohrabruje i usmerava kreativan rad dece i učenika kroz podsticaje i sugestije, i na taj način omogućuje njihovo celovito angažovanje i aktivno učešće. Ovaj metodski postupak omogućuje dubinsko usvajanje građiva i razvoj vrednosti i složenih ličnih i socijalnih kompetencija dece i učenika.

Strateška i zakonska dokumenta² stvorila su uslove za primenu *drame u obrazovanju*, ali ostaje otvoreno pitanje spremnosti i obučenosti vaspitača i nastavnika da dramu uvrste u svoj pedagoški rad. U cilju sagledavanja već ostvarenih i neophodnih budućih koraka za osnaživanje vaspitača i nastavnika da dramu prihvate i koriste kao metodički postupak, sproveli smo ovo istraživanje.

Izveštaj koji prezentujemo predstavlja rezultate istraživanja o potrebama, kompetencijama i spremnosti vaspitača i nastavnika osnovnih i srednjih škola u Srbiji za primenu drame u obrazovano-vaspitnom radu. Nosilac istraživanja je Pedagoško društvo Srbije. Istraživanje je deo projekta *Povezivanje važnih subjekata u oblasti drame i obrazovanja u Srbiji - OSTRVA*³ čiji je nosilac umetničko udruženje BAZAART iz Beograda.

Rezultati istraživanja odnose se na:

1. **procenu obučenosti** vaspitača i nastavnika za uključivanje drame u obrazovno-vaspitni rad;
2. **shvatanje** vaspitača i nastavnika o **značaju drame** za razvoj dece i mladih;
3. **zainteresovanost** vaspitača i nastavnika **da se edukuju** u ovoj oblasti;
4. utvrđivanje poželjnih **načina podrške**;
5. sagledavanje **obrazovnih politika** za primenu drame kao pedagoškog metoda rada.

² Strategija o razvoju obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2020. godine i Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja /Službeni glasnik RS 55/2013/

³ *Interconnecting Stakeholders in Learning and Drama in Serbia – ISLANDS*, projekat koji finansira Evropska Unija kroz program „Podrška civilnom društvu“, traje od 27. novembra 2014. do 26. jula 2015. godine.

U radu smo pošli od već sprovedenih istraživanja u ovoj oblasti u Srbiji, pre svega od rezultata dobijenih sprovođenjem programa *Drama unapređuje ključne kompetencije lisabonske strategije obrazovanja – DICE* i *Dramska edukacija za interkulturalno učenje – IDEAL*. Naša saznanja su u nekim pokazateljima uporediva sa rezultatima ranijih istraživanja u ovoj oblasti, dok u velikom delu predstavljaju prve rezultate za ovu oblast na teritoriji Srbije.

Istraživanje je pomoglo da dođemo do preciznijih pokazatelja o spremnosti vaspitača i nastavnika za uključivanje drame u obrazovanje i da sagledamo mogućnosti za njenu primenu u vaspitno-obrazovnom procesu, s posebnim fokusom na **uključivanje drame u obrazovanju u nacionalni kurikulum kako za obuku vaspitača i nastavnika, tako i za neposredni rad sa decom i mladima**.

Istraživanje je sprovedeno na teritoriji cele Srbije. Zahvaljujemo se na saradnji članovima Pedagoškog društva Srbije koji su anketu sprovodili u svojim sredinama, kao i ispitanicima koji su se odazvali i popunili upitnik.

UVOD

Pedagoška nauka je u stalnim traganjima za inovativnim postupcima i metodama rada koji će doprineti unapređivanju obrazovno-vaspitnog rada u školama, sa ciljem kvalitetnog razvoja svakog učenika i njegovog uspešnog funkcionisanja u savremenom društvu. Zamerke upućene tradicionalnoj školi koje se odnose na pasivan položaj učenika (od fizičkog kretanja, jednosmerne transmisije znanja od nastavnika ka učeniku, nepostojanja komunikacije između učenika, nemogućnosti korišćenja posedovanih znanja i iskustava u učenju i dr.) nastoje se ublažiti ili prevazići novim pristupima. Razvoj učeničkih kompetencija koje podrazumevaju posedovanje znanja, vladanje veštinama i izgrađena ubeđenja i stavove mogu se razvijati samo u procesima u kojima je učenik aktivan. Ta aktivnost se iskazuje u odnosu na sadržaje kojima se bavi, kroz interaktivan proces između nastavnika i učenika, saradnički istraživački postupak vršnjaka i mogućnost samovrednovanja i metakognitivnog uvida u sopstveni razvoj i napredovanje.

Strateški dokument koji je usvojen u našoj zemlji pod nazivom *Strategija o razvoju obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2020. godine* oslanja se na *Lisabonsku strategiju (2000.)* i *Ključne kompetencije za celoživotno učenje – Evropski okvir (2004.)* gde se kao značajan ishod obrazovanja navodi razvoj kompetencija učenika u oblasti maternjeg i stranih jezika, matematičke i informatičke pismenosti, poznavanja i očuvanja prirode i kulture u kojoj se odrasta i vladanje tehnikama značajnim za socijalnu interakciju i lični razvoj. Navedena dokumenta našla su svoj odraz u *Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2009., 2011.)* u članovima: 3 – Opšti principi sistema obrazovanja i vaspitanja; 4 – Ciljevi obrazovanja i vaspitanja i 5 – Opšti ishodi i standardi obrazovanja i vaspitanja.

Zakonski okvir i strateški dokument otvaraju mogućnost praktičarima da tragaju za metodama rada koje podstiču decu i mlade da razvijaju kritičko mišljenje, konstruktivno rešavaju konflikte, kao i da kod dece i mladih podstiču kreativnost, proaktivni stav u obrazovanju, inicijativu, individualnost i zajedništvo.

U savremenom obrazovanju, za humanistički orijentisane nastavnike sve je prihvatljivija ideja pedagogije konstruktivizma koja naglašava da ljudsko biće konstruiše vlastito razumevanje realnosti i „učenje ne posmatra kao proces sticanja znanja koji postoji nezavisno od učenika, već kao proces konstruisanja znanja koji se odvija kroz interakciju sa drugima u određenom društvenom-kulturnom kontekstu”⁴. Ovim nastavnicima bliska je i ideja holističkog obrazovanja koje se odnosi na celovitost kako školskih sadržaja, tako i ličnosti učenika.

Pored pedagoške nauke koja obrazuje vaspitače i nastavnike za rad sa decom i mladima, pojavljuju se i alternativni pokreti koji kroz literaturu i programe promovišu metode koje omogućavaju preuzimanje aktivne uloge učesnika u obrazovanju. Nastavnici i vaspitači se u procesu stručnog usavršavanja i praćenja literature susreću sa inovativnim idejama, upoznaju ih i nastoje da ih implementiraju u svoju nastavnu praksu, kako bi je osavremenili i učinili motivišućom za učenike.

Jedna od pedagoških novina, nastala u interdisciplinarnom polju saradnje dramske umetnosti i pedagoške prakse, jeste *drama u obrazovanju*. Pojavljuje se početkom 20. veka u Velikoj Britaniji i širi se po drugim evropskim zemljama. Anđelija Jočić, dramski pedagog, naglašava da ovaj koncept nije uniforman, već je to negde bio „rad sa decom u okviru škola, pravljenje predstava, zatim formiranje dečjih dramskih grupa u okviru omladinskih, crkvenih, kulturnih, sportskih i drugih centara”⁵. Ubrzo je „posebna struja počela da ispituje potencijale kreativne drame kao metoda nastave, prvobitno u društvenim naukama, a u poslednje vreme sve češće i u prirodnim”⁶. Autorka dalje ističe da je dramski rad prisutan i u našim vrtićima i školama: kreativni i istraživački orijentisani nastavnici već dugo koriste dramu u svom radu, a izuzetni dramski pedagozi poput Zore Bokšan i Ljubice Beljanski Ristić stvarali su originalne koncepte u koje su se uključivale brojne generacije dece, mladih i nastavnika zainteresovanih za razvoj i promene⁷.

Oslonjeni na ovaj legat i shvatajući značaj dramske i pozorišne aktivnosti za ukupan razvoj ličnosti, današnji dramski pedagozi, okupljeni u udruženja, na sistematičan način – kroz istraživanja, literaturu, programe obuke, tribine, sajtove – nastoje da 'zaraze' nastavnike i na taj način drami odškrinu vrata predškolskih ustanova i škola. Cilj je da se kvaliteti koje donosi dramski izraz široko koriste tokom obrazovanja i vaspitanja dece i mladih. Polazi se od stava, kako ističe psiholog Bojana Škorc, da talenat za dramski izraz svoje najpotpunije ispoljavanje dostiže posle adolescentnog doba i da zato sa decom i mladima „dramski kreativni rad ne treba usmeriti na individualne talente, nego na grupni kreativni razvoj”⁸. Predškolske ustanove i škole predstavljaju najorganizovanija mesta za dugogodišnje zajedničko obrazovanje, vaspitanje i ukupan razvoj dece i mladih i potrebno je da se najkvalitetnija metodologija koristi od strane što većeg broja nastavnika, u što većem broju aktivnosti.

⁴ Milutinović, J.: „Alternativne škole i implementacija konstruktivizma u školsku praksu”, Nastava i vaspitanje 1, Beograd 2014.

⁵ „Vodič kroz kreativno dramski proces”, grupa autora, Beograd, BAZAART 2012. god. str. 15

⁶ Isto, str. 15

⁷ Isto, str. 16

⁸ Isto, str. 18

POKRETI ZA PRIMENU DRAME U OBRAZOVANJU

U nekim zemljama (Velika Britanija, Kanada, Francuska, SAD, Latinska Amerika, Australija, Novi Zeland) razvili su se pokreti i posebne škole koje razvijaju metode rada i u stručnoj javnosti afirmišu saznanja o značaju drame u razvoju dece i mladih. U nekim zemljama drama je deo nastavnog programa u školama.

Značajnu ulogu ima **Međunarodna asocijacija za dramu/pozorište i obrazovanje IDEA** koja širom sveta, u različitim kulturama i kontekstima, deluje u ustanovama, pozorištima ili vanškolskim sredinama. Ova asocijacija ima i svoj praznik – Dan međunarodnog dramskog vaspitanja i obrazovanja – koji se obeležava i slavi 27. novembra. Članicama IDEA-e širom sveta prepušteno je da smisle kako će obeležiti taj dan. Može se napraviti ili izvesti predstava; zastupati dramska umetnost i vaspitanje pred onima koji odlučuju o umetnosti i obrazovanju; može se pridobiti podrška za rad ili nekoj novoj publici govoriti o važnosti dramskog i pozorišnog rada u obrazovanju; mogu se neposredno ili putem interneta obavestiti drugi o Međunarodnom danu dramskog vaspitanja i obrazovanja i tako se upoznati sa važnošću i značajem ove oblasti.

Programi za afirmaciju drame u obrazovanju sprovode se i u našoj zemlji. Od 2008. godine, podrškom Evropske Unije i uz učešće domaćih fondova, realizovana su dva velika projekta: *Drama unapređuje ključne kompetencije Lisabonske strategije obrazovanja – DICE*⁹ i *Dramska edukacija za interkulturalno učenje – IDEAL*¹⁰. U toku je realizacija trećeg projekta: *Povezivanje važnih subjekata u oblasti drame i obrazovanja u Srbiji - OSTRVA*¹¹.

I U okviru projekta *Drama unapređuje ključne kompetencije lisabonske strategije obrazovanja – DICE (Drama Improves Lisbon Key Competences in Education)*, realizovano je prvo istraživanje koje pokazuje veze između pozorišnih i dramskih aktivnosti u obrazovanju i ključnih kompetencija Lisabonske strategije obrazovanja¹². Projekat je realizovan 2009. i 2010. godine u okviru programa *Comenius* Evropske Unije. Cilj ovog partnerskog projekta bio je dugoročno poboljšanje obrazovanja u više evropskih i mediteranskih zemalja: vodeća organizacija bila je iz Mađarske, a partneri iz Republike Češke, Holandije, Norveške, Palestine, Poljske, Portugalije, Rumunije, Srbije, Slovenije, Švedske i Velike Britanije.

Ovaj dvogodišnji projekt bio je kros-kulturalno istraživanje koje je ispitivalo uticaj obrazovnog pozorišta i drame na pet od osam ključnih kompetencija Lisabonske strategije obrazovanja.

Ispitivane ključne kompetencije su:¹³

⁹ http://www.cedeum.org.rs/projekat_DICE.htm, Pristupljeno 5.8.2014.

¹⁰ „Priručnik za interkulturalno učenje kroz dramu”, grupa autora, Beograd, BAZAART, 2012.

¹¹ www.dramagogija.org.rs, Pristupljeno 5.8.2014.

¹² www.dramanetwork.eu, Pristupljeno 5.8.2014.

¹³ Na osnovu Izveštaja CEDEUM-a dajemo opise karakteristika kompetencija datih u Evropskom okviru na sajtu http://ec.europa.eu/eu2020/index_en.htm

1. Komunikacija na maternjem jeziku
2. Učenje kako se uči
3. Međuljudske, interkulture i društvene kompetencije, građanska kompetencija
4. Preduzetništvo
5. Izražavanje kroz kulturne aktivnosti

Tokom istraživanja dodata je još jedna kompetencija koja se ne pominje među ključnim kompetencijama, a to je univerzalna kompetencija ljudskosti. Ovu kompetenciju su autori nazvali *Sve to i više*, zato što se obrazovno pozorište i drama suštinski bave univerzalnom kompetencijom značenja ljudskosti.

Ovih šest kompetencija su veštine za doživotno učenje i kompetencije neophodne za lični razvoj mladih, njihovo buduće zaposlenje i aktivno evropsko građanstvo.

Ključni nalazi istraživanja dobijeni su od učenika koji su redovno učestvovali u aktivnostima obrazovne drame i pozorišta. Ovi učenici, u poređenju sa vršnjacima koji uopšte nisu učestvovali u programima obrazovnog pozorišta i drame, izdvajaju se, prema istraživanju, po nizu specifičnosti. Navode da imaju veće samopouzdanje, sigurniji su u komunikaciji, kreativniji su, vole da idu u školu, uživaju u školskim aktivnostima, bolje rešavaju problem, bolje se nose sa stresom. Ističu da su u odnosu sa drugima značajno tolerantniji, posebno prema manjinama i strancima, da pokazuju povećanu empatiju, da su brižni prema drugima. Zainteresovani za aktivno učešće u društvenom životu, inovativniji su i iskazuju više preduzetničkog duha, voljni su da učestvuju u svim žanrovima umetnosti i kulture, u pisanju, stvaranju muzike, filmova, rukotvorina i da prisustvuju različitim vrstama umetničkih i kulturnih aktivnosti.

Navedeno istraživanje predstavljalo je polaznu osnovu za izradu novih programa i praćenje uticaja drame i obrazovnog pozorišta na razvoj dece i mladih.

-
1. **Komunikacija na maternjem jeziku** kao sposobnost da se izraze i tumače misli, osećanja i činjenice kako u usmenom, tako i u pismenom obliku (slušanje, govor, čitanje i pisanje) i da se stupa u lingvističke interakcije na odgovarajući način u punom rasponu društvenih i kulturnih konteksta – obrazovanje i obuka, posao, dom i slobodno vreme, u skladu sa njihovim zasebnim potrebama i okolnostima.
 2. **Učenje kako se uči** kao sposobnost da se nastoji i istraje u učenju. Svaka osoba bi trebalo da bude u stanju da organizuje sopstveno učenje, uključujući efikasno upravljanje vremenom i informacijama, pojedinačno i u grupi. Kompetencija podrazumeva svest o sopstvenom procesu učenja i potrebama, identifikovanje dostupnih prilika i sposobnost da se prevaziđu prepreke da bi se uspešno učilo. Podrazumeva sticanje, obradu i usvajanje novih znanja i veština kao i traženje i korišćenje vođenja. Učiti kako se uči podstiče učenike da se oslone na ranija učenja i životna iskustva da bi koristili i primenjivali znanja i veštine u različitim okolnostima – kod kuće, na poslu, u obrazovanju i obuci. Motivacija i samopouzdanje su od vrhunske važnosti za kompetentnost jedinke.
 3. **Međuljudske, interkulture i društvene kompetencije, građanska kompetencija** pokrivaju sve oblike ponašanja koji osposobljavaju pojedinca da na efikasan i konstruktivan način učestvuje u društvenom i radnom životu, a naročito u društvima koja se ubrzano diversifikuju, i da razrešava konflikte kada je to potrebno. Građanska kompetencija priprema učenike da u potpunosti učestvuju u građanskom životu, zasnovanom na poznavanju društvenih i političkih koncepata i struktura i posvećenosti aktivnom i demokratskom učešću.
 4. **Preduzetništvo** se odnosi na sposobnost pojedinca da ideje pretvori u akcije. Uključuje kreativnost, inovaciju i preuzimanje rizika, kao i sposobnost planiranja i upravljanja projektima da bi se postigli ciljevi. Time svakoga podržava u svakodnevnom životu kod kuće i u društvu, zaposlene da budu svesni konteksta svog rada i da budu u stanju da iskoriste prilike, i temeljna je za zasebne veštine i znanja potrebne preduzetnicima da bi uspostavili društvenu ili komercijalnu aktivnost.
 5. **Izražavanje kroz kulturne aktivnosti** podrazumeva uvažavanje značaja kreativnog izražavanja ideja, iskustava i osećanja u medijima, uključujući muziku, izvođačke umetnosti, književnost i vizualne umetnosti. Samoizražavanjem kroz brojne **medije, veštine uključuju** i sposobnost da se sopstvena kreativna i izražajna gledišta postave u odnos sa gledištima drugih, snažan osećaj identiteta je osnova za poštovanje i otvoren stav prema raznorodnosti izražavanja kroz kulturu.

II Projekt *Dramska edukacija za interkulturalno učenje – IDEAL (Intercultural Drama Education And Learning)*, finansiran od strane Evropske unije kroz program *Podrška civilnom društvu*, realizovalo je udruženje BAZAART iz Beograda tokom 2011. i 2012. godine sa partnerima u Srbiji i Francuskoj¹⁴. Projekat su vodili dramski i plesni pedagozi sa oglednim grupama nastavnika u Beogradu, Nišu, Smederevu i Zrenjaninu. Osnovna aktivnost bila je obuka nastavnika za dramski rad sa mladima.

U okviru projekta objavljen je *Vodič kroz kreativno dramski proces*¹⁵, prvi priručnik ove vrste u Srbiji, koji nastavnicima i umetnicima približava participativni dramski rad sa decom i mladima, što omogućava i da se postojeći klasični načini obrade nastavnog gradiva osavremene.

Glavni cilj izrade *Vodiča*, po rečima Sunčice Milosavljević, programske direktorke i glavne urednice, bio je da „dramskim pedagozima približi osnovne pretpostavke, metodologiju i tehnike kreativne drame, kako bi im olakšao primenu u svakodnevnom radu“¹⁶. *Vodič kroz kreativni dramski proces* nas, kroz tekst Anđelije Jočić i Miloša Dilkića, upoznaje sa suštinskim karakteristikama kreativnog dramskog procesa, ističući aktivan i ravnopravan odnos svih učesnika i naglašavajući da je to „način učenja kroz stvaralačko dramsko iskustvo“¹⁷. Autori ističu da je ovo dobar način da se nastavno gradivo približi učenicima i da se kod učenika podstakne motivacija i dublje razumevanje. Oni daju odgovor na pitanje: Zašto koristiti dramu u obrazovanju, na sledeći način: „Povlačenjem paralele između sopstvenih iskustava (ličnih materijala) i gradiva (npr. teksta iz drugog vremena ili kulture), učenik stiče dublje razumevanje materije, a njenom kreativnom interpretacijom razvija sposobnost tumačenja i primene gradiva“¹⁸. Autori potvrđuju rezultate do kojih je došlo prethodno istraživanje, a to je doprinos drame razvoju učeničkih kompetencija i posebno ističu razvoj empatije, veštine saradnje, komunikacija i ličnog aktivizma. Učenici koji su znanja sticali primenom kreativne drame, pohvalno su opisivali te časove: mnogo su zanimljiviji od uobičajenih, na njima lakše nauče i ne zaboravljaju naučeno.

Osim *Vodiča*, BAZAART je objavio i *Priručnik za interkulturalno učenje kroz dramu*. U *Priručniku* je kroz tekstove ukazano na značaj drame u razvoju ključnih kompetencija i dati su metodički postupci za realizovanje drame u neposrednom obrazovnom procesu. Posebna dragocenost u ovim publikacijama je opis načina rada koji su koristili edukovani nastavnici.

III Rezultati dobijeni u istraživanjima podstakli su dramske pedagoge i umetnike okupljene u BAZAART-u i partnerskim organizacijama¹⁹ na pokretanje novog projekta koji se od 2014.

¹⁴ Partneri u Srbiji bili su Centar za kreativno odrastanje i multikulturalnu saradnju CEKOM iz Zrenjanina, Tvrdava Teatar i Omladinsko pozorište PATOS iz Smedereva, Centar za razvoj civilnih resursa CRCR iz Niša i Roudel iz Karkasona, Francuska. Snažna saradnička organizacija bila je i Prijatelji dece opštine Novi Beograd.

¹⁵ „Vodič kroz kreativno dramski proces“, grupa autora, Beograd, BAZAART, 2012.

¹⁶ Isto, str. 10

¹⁷ Isto, str. 11

¹⁸ Isto, str. 13

¹⁹ Partneri u projektu OSTRVA su: Pedagoško društvo Srbije, Centar za kreativno odrastanje i multikulturalnu saradnju CEKOM iz Zrenjanina, Centar za kulturu Smederevo i Omladinsko pozorište PATOS, Centar za podsticaj psihološkog razvoja i rasta HRAST iz Niša, Prijatelji dece opštine Novi Beograd, Klub studenata pedagogije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

godine realizuje pod nazivom *Povezivanje važnih subjekata u oblasti drame i obrazovanja u Srbiji – OSTRVA*, čiji je deo i ovo naše istraživanje. Projekat okuplja organizacije, umetnike, nastavnike i obrazovne stručnjake koji se već dugo bave primenom dramskih metoda u obrazovanju i vaspitanju, oko zajedničkog cilja: da se stvaranjem kritične mase upućenih i obučenih dramskih pedagoga u Srbiji proširi primena drame u obrazovno-vaspitnim procesima i utiče na donosioce odluka da drama postane deo umetničkog obrazovanja, ali i nastavni metod u školama. Aktivnosti se sprovode putem seminara/obuka, stručnih skupova, konsultacija, kreativnih procesa i izrade veb platforme www.dramagogija.org.rs kao instrumenata za celoživotno učenje i samoobrazovanje vaspitača, nastavnika i dramskih pedagoga.

DRAMA U OBRAZOVANJU

Pojam drame u obrazovanju

U pedagoškoj literaturi nalazimo pojam „Dramsko izražavanje / dramsko vaspitanje / drama u vaspitanju”. „Termin drama u svom originalnom značenju /grčki: čin, delo/ je širi od savremene, uobičajene upotrebe u smislu pozorišnog ili književnog dela, i mogao bi se odrediti kao delanje, iskustvo akcije koja uključuje celokupno biće subjekta, angažuje sve potencijale i sposobnosti: senzorne, motorne, emocionalne, intelektualne i duhovne. Dramsko izražavanje / dramsko vaspitanje ili drama u vaspitanju / je praktikovanje drame kao sredstva ličnog razvoja i kao metoda učenja i podučavanja; to je samosvojna aktivnost u kojoj je osobi dat podstrek i mogućnost da otkrije sebe, svoje mogućnosti, svet oko sebe i svoje odnose sa tim svetom u slobodnoj atmosferi, bez suđenja i procenjivanja, kroz doživljaj spontanosti u grupnom radu; to je metod učenja putem iskustva, koji se može primeniti na jedan predmet ili oblast”²⁰.

Pored *drame u obrazovanju*, u svetu se primenjuje i *pozorište u obrazovanju*. Pošto su obe prakse slabo zastupljene u našoj sredini, umetničkoj i obrazovnoj javnosti nije uvek poznata specifičnost ova dva pojma. Distinkciju između drame i pozorišta u obrazovanju vrlo dobro objašnjava začetnik koncepta pozorišta u obrazovanju, dramski umetnik i pedagog Brajan Vej: „Pozorište se bavi komunikacijom između glumaca i publike. Drama se bavi iskustvom učesnika.”²¹ Na koncizan način Brajan Vej ukazuje da drama u obrazovanju nije uslovljena radom na dramskom tekstu, već se najčešće odvija kroz kreativni dramski proces.

Kreativna drama je takođe relativno nov i stoga slabo poznat pristup u našoj sredini. Sunčica Milosavljević, pozorišna rediteljka i dramska pedagoškinja, objašnjava je ovako: „Kreativna drama je dramski stvaralački metod čija suština je puna uključenost svih učesnika u stvaralački proces. Bilo da se primenjuje među profesionalcima sa ciljem da se proizvede predstava ili među laicima sa ciljem postizanja različitih vaspitno-obrazovnih ishoda, kreativni

²⁰ „Pedagoška enciklopedija”, Beograd, 1989. god. str. 151

²¹ “Theatre is largely concerned with the communication between actors and an audience; Drama is largely concerned with the experience by the participants.” Way, Brian: „Development through Drama”, London, Longman, 1967.

metod ravnopravno uključuje sve članove grupe u izbor teme, razvoj sadržaja, scensko uobličavanje i kritičku refleksiju. Kreativni proces otpočinje od nekog predloška – ličnog materijala ili artefakta, književnog, vizuelnog, muzičkog ili bilo kog drugog dokumentarnog ili umetničkog dela – i kroz komunikaciju i razmenu ideja unutar grupe na licu mesta, bez prethodne pripreme učesnika, stvara originalne dramske i scenske materijale. Kreativni proces uvek se kreće ka neizvesnom sadržajnom i formalnom ishodu i stoga je kreativni dramski rad po svojoj suštini istraživački”²²

Karakteristike *drame u obrazovanju*

Bitna karakteristika *drame u obrazovanju* je da se prvenstveno bavi dramskim procesom, a sekundarno rezultatom: to znači da je više interesuje sam procesni rad nego predstava, jer su njeni ciljevi razvojni pre nego umetnički. Najznačajnija odlika dramskog procesa je to što se dramska struktura konstruiše od strane nastavnika i učenika, kao kreativan rad. Osnov za razvoj dramske strukture su sadržaji koje učenike interesuju – teme iz nastavnog gradiva, motivi iz knjiga, filmova ili pesama koje im se dopadaju, razmišljanja i lična iskustva učenika... Aktivnosti se odvijaju kroz igru uloga i situacija, a izražavaju se scenskim sredstvima – neverbalnim/fizičkim i verbalnim: pokretom, gestom, mimikom, izražajnim govorom obojenim emocijom i govornom radnjom. *Drama u obrazovanju* zadovoljava potrebu dece za učenjem koje budi radoznalost i omogućava uključivanje u istraživačko ispitivanje moralnih, društvenih ili programskih sadržaja. Važan deo dramske radionice (kao jedinice u vođenju procesa) je završnica u kojoj se odvijaju zajednička analiza i razgovor o stečenom iskustvu učesnika.

Uloga *drame u obrazovanju*

Prethodna istraživanja pokazala su da je primena *drame u obrazovanju* izuzetno korisna za **lični razvoj** učenika svih uzrasta. Došlo se do podataka da dramski izraz podstiče razvoj mašte, aktivira kreativne sposobnosti i povećava koncentraciju i pažnju. U bezbednom okruženju igre i fikcije deca i mladi istražuju situacije, moguća rešenja i njihove posledice, upoznaju ličnu snagu i slabosti, ispituju ponašanje i odnos prema drugima u datoj situaciji. Kod njih se neguje stvaralački odnos kako prema sebi, tako i prema drugima, radu i životu. Deci i mladima omogućava se da iskuse radost i mogućnost aktivnog zamišljanja drugačijeg sveta i sopstvenih života. U dramskom radu, na siguran i umetnički način oni istražuju nove ideje, stvaraju vizije sveta kakav bi mogao da bude, oblikuju se i novi načini predstavljanja sebe. Kad stupe u zajednički zamišljeni svet, deca i mladi unose u njega i stvarne misli i osećanja i to iskustvo može da ih promeni. Kroz preplitanje ličnih priča, sećanja, porodičnih istorija, posedovanog znanja ili imaginacije, nastaje originalan materijal za dramski izraz u nastavi ili vannastavnom radu.

Poseban značaj drama ima za **razvoj komunikacijskih veština** – aktivno slušanje, jasno izražavanje, empatičko primanje, razumevanje i slanje neverbalnih signala: gestova, mimike,

²² mr Milosavljević, S.: „Drama u obrazovanju dece i mladih – iskustva i refleksije”, Scena, br. 2/2014. str. 43

pokreta. U saradnji i razmeni sa drugima, deca i mladi razvijaju veštine dijaloga, zastupanje sopstvenog i uvažavanja tuđeg mišljenja. Na taj način postaju spremniji na kompromise i za ispitivanje različitih rešenja. Zajednički rad stvara bolje i otvorenije veze i odnose među vršnjacima, kao i sa odraslima – nastavnicima, pedagogom, roditeljima. Razvijaju se tolerancija i empatija. Deca i mladi uče da shvate i prihvate drugačije poglede na svet.

U ovom procesu razvijaju se svojstva ličnosti koja su značajna za **aktivan život u demokratskom društvu**, a što se pre svega odnosi na razvoj promišljanja i kritičkog mišljenja. U zaštićenom sredini dramskog prostora učesnici slobodno izražavaju svoje mišljenje kroz preuzimanje uloge u datoj situaciji. Svako ima priliku da predoči svoje viđenje događaja i razvoja situacije bez osude drugih učesnika. Svako može zauzeti i suprotstavljenu poziciju. Na ovaj način mlad čovek uči da sagledava situaciju iz ugla nekog drugog i tako bolje razume tuđa osećanja, stavove i ponašanje. Razvijaju se solidarnost, odgovornost i samopouzdanje, veštine timskog rada, preuzimanja i prepuštanja vođstva, što su sve važna lična i životna iskustva. Na taj način se ostvaruju dragoceni efekat i ishod: omogućava se deci i mladima da postanu deo otvorenog društva i da u njemu dođu do izražaja. Jednom ovako započet proces nastavlja da se odvija i donosi rezultate tokom sledećih faza razvoja.

Ken Robinson u knjizi *Element, otkrijte svoje talente – budite kreativni – radite ono što volite* ističe značaj drame i naglašava da u školama drama može „oživeti dečju maštu, pojačati smisao za saradnju, samopoštovanje i osećaj zajedništva u razredima i školama. Deca najbolje uče jedna od drugih i dok njihovi učitelji uče sa njima”.²³

Uvođenje *drame u obrazovanje* menja nastavni proces tako da ideje o aktivnoj nastavi i aktivnom učenju postaju stvarnost. Učionica menja svoj izgled drugačijim rasporedom nameštaja, jer postoji potreba da svi jasno vide šta se dešava „na sceni” i ne žele da im klupe i mesto sedenja budu zaštićena od mogućih „neprijatnih” nastavničkih pitanja. Učenici su učesnici u procesu, bilo kao publika ili kao neposredni akteri proigravanja sadržaja. Živost i dinamika nastupaju umesto ućutanosti i neuključenosti. Svi žele priliku za sebe. Nastavnik je „jedan od njih”, a ne jedan naspram njih. Tako promenjena struktura odnosa u učionici i izazvana znatiželja i uključenost čine da strah i anksioznost, koji su nažalost česti pratilac tradicionalne nastave i kočnica učenju, budu na suptilan i poželjan način izmenjeni. Nova atmosfera je prilika da se prezentovani sadržaji prožive i dožive, da se kao takvi lako uklope u postojeća saznanja i na taj način postanu trajna svojina onih koji uče. Nastavnik koji ovo organizuje dobija ideal nastave – zainteresovanost, partnerstvo, dobru razmenu, trajna znanja primljena kognitivno, emocionalno i bihevioralno.

Rad kroz dramski pristup korenito menja **motivaciju za učenje**. Raditi kroz dramski proces znači uključiti u nastavu lično iskustvo i kreativnost učenika, što menja njihov odnos prema temi koja se obrađuje: učenici postaju autori svog učenja i usvajanja znanja. Ono postaje lično, duboko doživljeno, sastavni deo ličnosti. To je dugotrajan rad i zato govorimo o procesu. Ne zasniva se samo na racionalnom, što je osnova našeg postojećeg obrazovnog sistema, već i na

²³ Robinson, K. i Lou, A.: „Element, otkrijte svoje talente – budite kreativni – radite ono što volite”, V:B:Z: Zagreb, 2011.

iskustvenom, što znači da uključuje emotivnu i socijalnu inteligenciju i različite druge komponente ličnosti na koje klasični obrazovni sistem ne obraća dovoljno pažnje. „Kada primenimo kreativnu dramu, kada umesto da učimo napamet ili insistiramo da se zapamte godine, mi to gradivo zajedno odigravamo, stvara se empatski most između mladih i gradiva koje se obrađuje, stvara se most između njihove kulture i kulture drugog vremena, drugog naroda, drugog načina mišljenja”²⁴ naglašava Sunčica Milosavljević. Putem drame podržava se razvoj otvorenosti, empatije i odgovornosti koje su temelj aktivnog građanstva, pluralizma, solidarnosti i građanskog dijaloga.

PREDMET, CILJ I METOD ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je posvećeno **ispitivanju potreba nastavnika za obrazovanjem i osnaživanjem za primenu drame u obrazovno-vaspitnom radu** u vrtićima i školama u Srbiji.

Predmet istraživanja su uslovi za prihvatanje drame kao metoda rada koji unapređuje učeničke i nastavničke kompetencije tokom obrazovno-vaspitnog procesa od strane nastavnika.

Želeli smo da utvrdimo:

- da li su vaspitači i nastavnici **upoznati sa pojmom i suštinom** drame u obrazovanju kao vidom opšte kulture i delom korpusa profesionalnih znanja;
- kakvo **lično iskustvo** u vezi sa dramskim izražavanjem sadašnji vaspitači i nastavnici imaju iz školskih i studentskih dana, s obzirom na to da je poznato da nastavnici u svoju praksu često unose ono što su i sami videli kod svojih nastavnika i što je na njih ostavilo jak utisak. Ako su kao učenici i studenti usvajali sadržaje kroz dramu, a to im je bilo prijatno i omogućilo da znanja steknu lakše, u boljoj atmosferi i da ih trajno usvoje, i tokom profesionalnog usavršavanja lakše će usvajati dramske sadržaje i ovladavati dramskim tehnikama;
- da li su i u kom stepenu **tokom školovanja za nastavnički poziv** sadašnji vaspitači i nastavnici upoznati sa karakteristikama i značajem dramskog izražavanja za razvoj učeničkih kompetencija i da li su obučavani da ga primenjuju u neposrednom radu, nastavi i drugim vidovima rada u školi;
- u kom stepenu se drama u obrazovanju **koristi u vaspitnom i nastavnom radu** u vrtićima i školama u Srbiji, u kojim oblastima/nastavnim predmetima i u kojim vidovima obrazovno-vaspitnog rada. Pošli smo od pretpostavke da se koristi retko, da je najzastupljenija u vrtićima, nastavi srpskog jezika i književnosti i u pripremama dramskih predstava;
- stav vaspitača i nastavnika prema korišćenju drame u obrazovanju sa aspekta **dobiti za učenike** u saznavnom, emocionalnom i socijalnom domenu, kao i koji su **vidovi podrške** neophodni nastavnicima da bi u vaspitno-obrazovnom radu primenili dramu.

²⁴ „Vodič kroz kreativno dramski proces”, grupa autora, Beograd, BAZAART 2012. str. 1

Pošli smo od pretpostavke da je stav vaspitača i nastavnika pozitivan;

- koliko vaspitači i nastavnici poznaju **obrazovnu politiku** koja stvara uslove za primenu drame u radu u vrtiću i školi.

Prikupljanje podataka obavljeno je tehnikom anketiranja, putem upitnika koji je konstruisan za potrebe ovog istraživanja. Upitnik je bio anonim i imao je dva dela.

U prvom, opštem delu, od ispitanika je traženo da pruže osnovne podatke o sebi – pol, dužina radnog staža, obrazovanje, ustanova u kojoj rade i nastavni predmet koji realizuju. Traženo je i da navedu svoja iskustva u vezi sa poznavanjem *drame u obrazovanju*, tj. da li su upoznati sa tim i na koji način. Ponuđeno je sedam mogućnosti, od kojih je ispitanik mogao da odabere i više od jedne.

U drugom delu su pitanja koja se odnose na saznanja ispitanika o *drami u obrazovanju* kao i na uverenja o mogućnostima njene primene u školama. Drugi deo upitnika ima ukupno 50 pitanja svrstanih u pet kategorija:

1. **Obaveštenost** stručne i obrazovne javnosti o drami kao pedagoškoj metodi (10 pitanja);
2. **Primena** drame u osnovnim i srednjim školama, sa posebnim delom koji se odnosi na procenu značaja drame za razvoj učeničkih kompetencija (13 pitanja);
3. **Obrazovanje** za primenu drame u školi (13 pitanja);
4. **Mreža podrške** za primenu drame u školi, sa procenom potrebnih vidova podrške (5 pitanja);
5. **Obrazovne politike i intersektorska saradnja** (9 pitanja).

Uz svako pitanje ponuđeni su odgovori: *Da, Ne, Ne mogu da procenim*, a ispitanici su se opredeljivali za jedan od ponuđenih odgovora. Takođe je uz svako pitanje ostavljen prostor za unošenje komentara ispitanika.

ANALIZA ANKETE

PRVI DEO – OPŠTI PODACI

STRUKTURA UZORKA

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 300 ispitanika zaposlenih u predškolskim ustanovama – vrtićima, osnovnim i srednjim školama u Srbiji.

Struktura ispitanika prema polu

Prema polu daleko je veći procenat žena, što odražava i realnu situaciju u predškolskim ustanovama i školama u Srbiji.

Pol	Broj	%
Muški	53	18
Ženski	247	82
Svega:	300	100

Struktura ispitanika prema mestu u kome se nalazi ustanova u kojoj rade

	Predškolske ustanove	Osnovna škola	Srednja škola	Svega	
	Broj	Broj	Broj	Broj	%
Svega:	30	151	119	300	100
Beograd	/	42	23	65	
Novi Sad	-		10	10	
Požarevac	30	28	20	78	
Valjevo			10	10	
Kraljevo			10	10	
Kragujevac			8	8	
Niš	-		14	14	
Prokuplje/Kuršumlija		30	-	30	
Vlasotince/Leskovac	/	17	14	31	
Aleksinac	/	5		5	
Vranje /Tibuzde/		10		10	
Elektronski		19	10	29	

Kvalifikaciona struktura ispitanika

Kvalifikacionu strukturu čine vaspitači predškolskih ustanova, nastavnici razredne i predmetne nastave u osnovnim školama i profesori srednjih škola.

Predškolska ustanova – vaspitači		Osnovna škola / nastavnici razredne nastave		Osnovna škola / nastavnici predmetne nastave		Srednja škola / profesori		Svega	
Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
30	10	48	16	103	34	119	40	300	100

U okviru kvalifikacione strukture u predmetnoj nastavi osnovne škole i u srednjoj školi, ispitanici su klasifikovani u kategorije prema nastavnim predmetima koje realizuju. Izdvojena je struktura nastavnika srpskog jezika i književnosti, stranog jezika, društvenih nauka (istorija, geografija, sociologija, filozofija, građansko vaspitanje, psihologija, pedagogija) i prirodnih nauka i drugih predmeta (matematika, fizika, informatika, stručni predmeti).

		Broj	%
Predškolska ustanova	Vaspitači	30	10
Osnovna škola	Nastavnici razredne nastave	48	16
	Nastavnici srpskog jezika	36	13
	Nastavnici stranih jezika	21	7
	Nastavnici društvenih nauka	18	6
	Nastavnici prirodnih nauka i ostalih predmeta	28	9
Srednja škola	Nastavnici srpskog jezika	31	10
	Nastavnici stranih jezika	27	9
	Nastavnici društvenih nauka	37	12
	Nastavnici prirodnih nauka i ostalih predmeta	24	8
	Svega:	300	100%

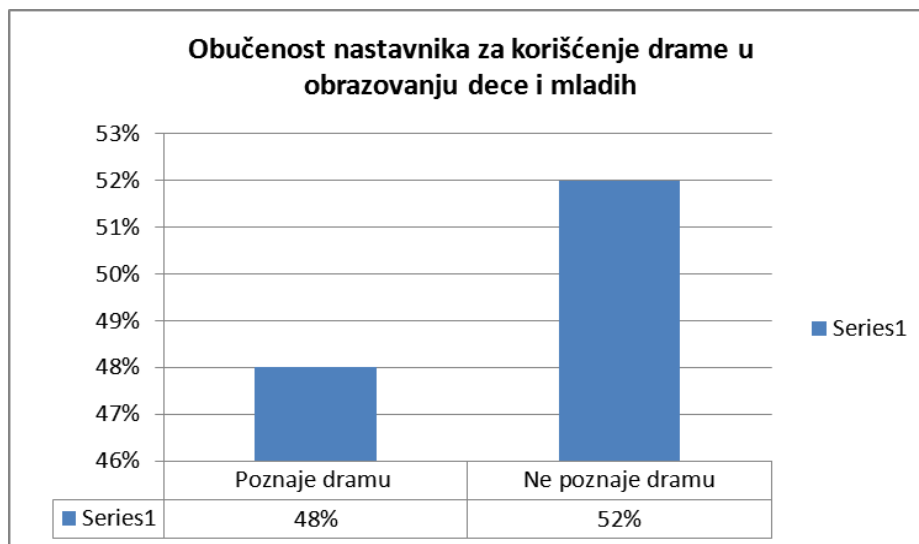
Struktura ispitanika prema dužini radnog staža

Prema dužini radnog staža ispitanika, 76 % ispitanika ima radni staž do 20 godina, dok je 24 % sa radnim stažom iznad 21 godine. Prosečan radni staž je 14,75 godina.

Godine radnog staža	Broj	%
1-5	57	19
6-10	56	19
11-15	63	21
16-20	53	18
21-25	25	8
26-30	26	8
31-35	15	5
36-40	5	2

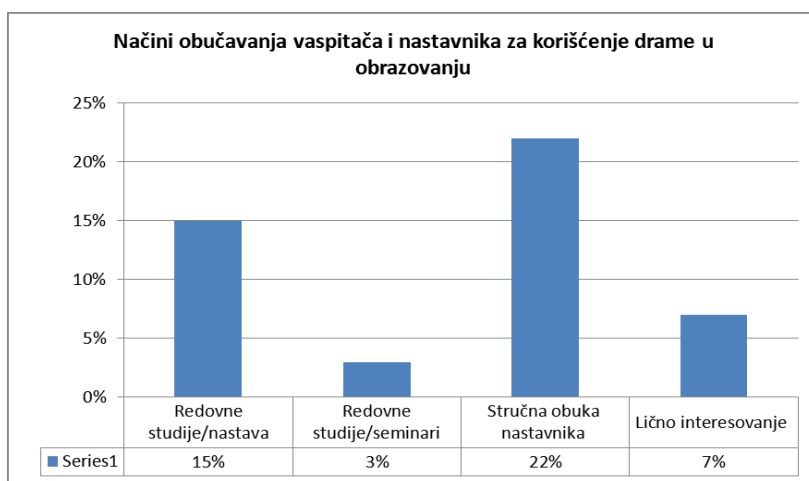
Obaveštenost ispitanika o primeni drame u obrazovanju

Na pitanje o obaveštenosti i obučenosti za korišćenje drame u obrazovanju 52% ispitanika je izjavilo da nije imalo obuku, dok je 48 % steklo određena saznanja.

16% ispitanika je istaklo da su o drami učili na stručnim seminarima, 15% da su obučavani na redovnim studijama u okviru nastavnih predmeta (metodika nastave, metodika književnosti, opšta književnost, ruski jezik i ruska književnost, francuska književnost, šekspirologija, antička književnost, metodika likovne kulture, drama i pokret, scenska umetnost, kultura govora, komunikacija i lokalni mediji, filmska umetnost, lutkarstvo i lutkarska radionica), 6% je tokom stručnog usavršavanja imalo obuku, 5% se obučavalo na ličnu inicijativu, 3% je dobilo stručnu obuku na fakultetu i 2% je navelo druge vidove saznanja. Kao

druge vidove saznanja ispitanici su naveli: dramski klub u privatnoj školi engleskog jezika, učešće u projektu „Konfliktzorište” u čijoj osnovi je Forum teatar, rad u amaterskom pozorištu „Stanislavski” tokom studija, glumačko iskustvo u predstavama na ruskom tokom studija, seminar „Dramska početnica” koju je realizovao CEDUM iz Beograda. Jedan ispitanik navodi: „Vodila sam dramski studio u svojoj školi oko 10 godina i u radu sa glumcima, rediteljima, scenaristima, kao i samoj vezi sa pozorištem i posetama koje sam organizovala, stekla sam dovoljno iskustava i saznanja za primenu drame u obrazovanju i vaspitnom radu koje često koristim u svojim metodama rada”. „Konkretno nisam obučen da koristim dramu iz određenog predmeta, ali jesam obučavan iz više predmeta, parcijalno. Tumačenje književnog dela nas je naučilo kako da pristupimo dramskom tekstu i kako da ga oblikujemo i učinimo dostupnim učenicima. Svetska književnost nas je uvela u istoriju nastanka drame i njenog razvoja. Na vežbama smo obrađivali neke od drama”.

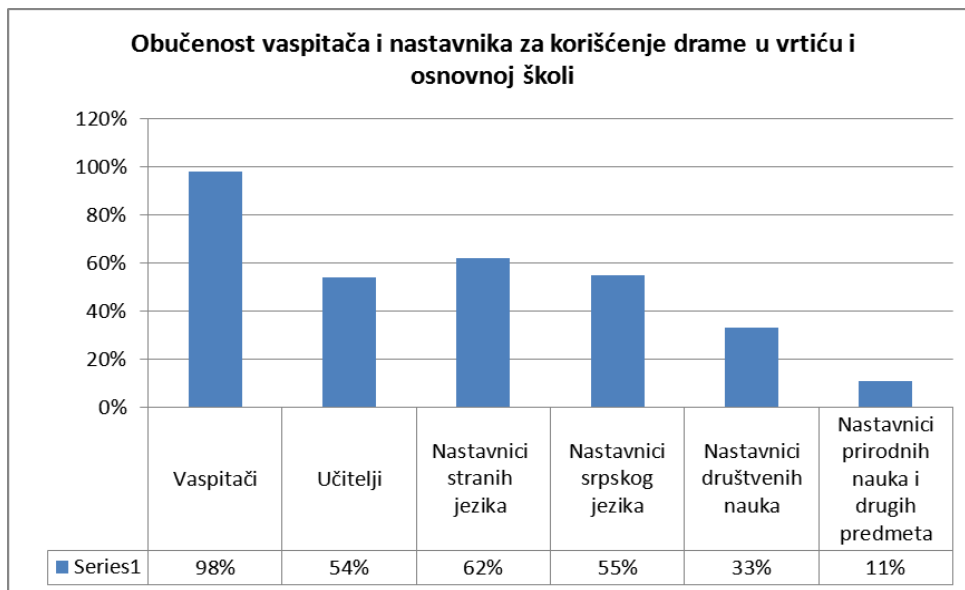

Kvalifikaciona struktura i informisanost ispitanika o drami u obrazovanju

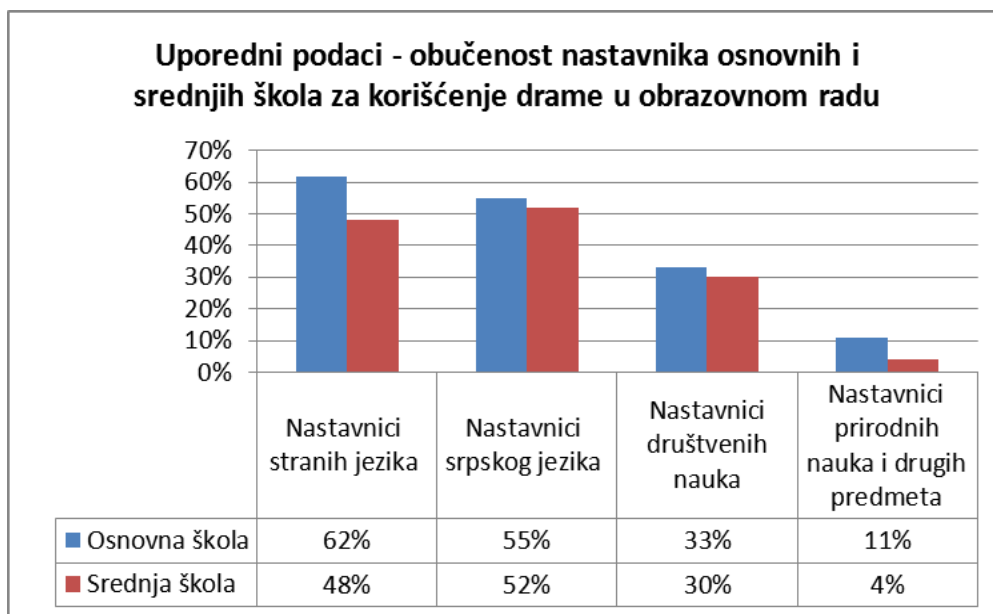
Tokom studija je obuku za primenu drame u radu s decom steklo najviše ispitanika iz predškolskih ustanova. Samo 2% nije imalo nikakvu obuku.

Nastavnici razredne nastave (učitelji) mogu se svrstati u dve kategorije – 35% onih koji su obučavani kroz studijski program i 46% onih koji nemaju nikakva saznanja o drami u obrazovanju. Kada se analizira dužina radnog staža, može se videti da se i ispitanici sa malo radnog staža – do 5 godina, mogu naći u kategoriji neobučenih za primenu drame u obrazovanju.

U kategoriji nastavnika osnovnih škola, približan je procenat obučenih nastavnika srpskog jezika (55%) i stranih jezika (62%), niži je obučenih nastavnika društvenih nauka (33%), a procenat obučenih nastavnika prirodnih nauka izuzetno je nizak (11%). Jedan nastavnik srpskog jezika navodi sledeće: „Drama zauzima značajno mesto u književnosti. Na vežbama smo izvodili neke od dramskih tekstova, a zatim komentarisali”.

U kategoriji nastavnika srednjih škola, procenat obučenih nastavnika srpskog jezika je najviši (52%), zatim stranih jezika (48%), potom u kategoriji društvenih nauka (30%), a procenat obučenih nastavnika prirodnih nauka niži je i od onog u osnovnim školama (4%).

Tokom sprovođenja istraživanja uočeno je da nastavnici prirodnih nauka i stručnih predmeta smatraju kako u njihovim predmetima i metodikama nema prostora za korišćenje drame.

DRUGI DEO – SAZNAJNA I UVERENJA O UPOTREBI DRAME U OBRAZOVANJU

1. UPUĆENOST STRUČNE I OBRAZOVNE JAVNOSTI U POTENCIJALE PRIMENE DRAME KAO PEDAGOŠKOG METODA

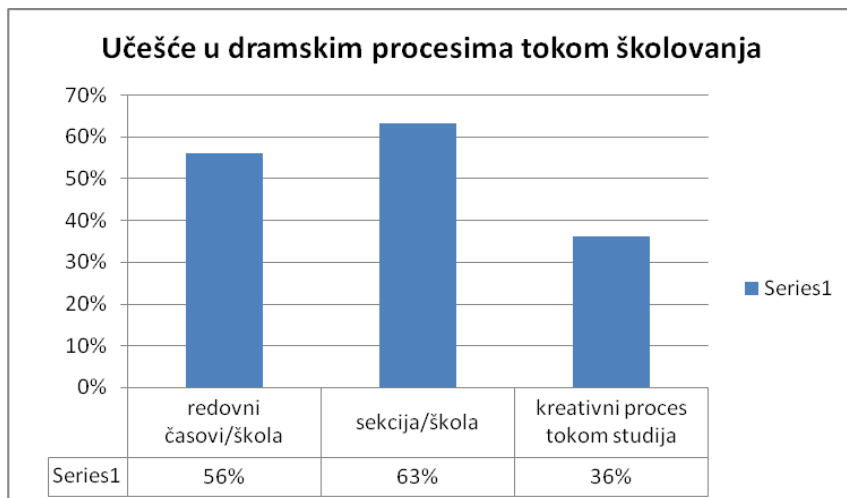
Za uvođenje drame u obrazovno-vaspitni proces poželjno je da postoji pozitivan stav nastavnika, neposrednih realizatora. Pošli smo od saznanja da se stavovi formiraju kroz dugi vremenski period, počev od saznanja i iskustava u detinjstvu, pa tokom odrastanja do zrelog doba. Značajnu ulogu u izgradnji stavova ima neposredno iskustvo.

U ovom istraživanju interesovalo nas je kakvo je iskustvo naših ispitanika u vezi sa korišćenjem drame tokom njihovog obrazovanja i kakav odnos imaju prema dramskoj umetnosti.

Podaci pokazuju da je 56% naših ispitanika bilo u prilici da kao učenici osete situaciju dramatizacije u nastavi, zahvaljujući tome što je neki njihov nastavnik koristio dramatizacije na redovnim časovima. Navode da je to bilo na časovima srpskog jezika kroz rad na dramskom tekstu gde je tekst čitan po ulogama, a bilo je i improvizacija na zadatu temu. Jedan ispitanik navodi da je to organizovala nastavnica engleskog jezika. Od drugog ispitanika smo saznali da je njegov nastavnik na času istorije, pri obradi atinske skupštine, koristio dramatizaciju. On navodi da i sada, kao odrastao, pamti detalje sa tog časa, a obrađeni sadržaji su mu bliski jer ih je shvatio bez po muke. Više od polovine naših ispitanika (53%) neposredno je učestvovalo u dramskim aktivnostima u okviru redovne nastave.

Veliki broj ispitanika (63%) bili su članovi dramske sekcije i učestvovali su u školskim predstavama: često je to bila recitatorska sekcija, a neki navode da su bili članovi pozorišta – jedan ispitanik kaže da je to bilo pozorište „Krsmanac”.

Mali broj naših ispitanika, samo 36%, bio je u prilici da tokom studiranja učestvuje u nekom vidu dramskog stvaralaštva: kreativnom procesu, igri uloga, dramatizaciji, kreativnom pisanju, psihodrami. Navode da su to bile predstave, govorne vežbe, debata, dijaloz i improvizacije. Jedan ispitanik navodi da su na fakultetu u okviru grupe engleskog jezika organizovali predstave.

Kod struktuiranja uzorka videli smo da 52% nema saznanja o drami u obrazovanju, dok je 48% informisano ili obučeno bilo kroz formalni ili neformalni vid obrazovanja. Odgovor 71% ispitanika da im je od ranije poznato šta obuhvata pojam *drama u obrazovanju*, 79% da im je poznat neki vid primene dramskog izraza u nastavi, 77% da u svom nastavnom radu primenjuje neki vid dramatizacije za obradu delova gradiva, ukazuje na značaj informalnog obrazovanja za unapređivanje sopstvenog rada. Kao vid dramatizacije koji im je poznat, učesnici navode: simulaciju situacija, igranje uloga (*role play*), „lutka kao motivacija”, dramatizacije epskih pesama u okviru časa, „u nižim razredima kada se učenicima dele uloge likova iz nekog štiva, a oni čitaju i izvode”. Kod pitanja o primeni drame učesnici daju sledeće komentare: „Primenjujem to kod recitovanja i kad radim intonaciju upitne i uzvične rečenice...”, „Cela koncepcija građanskog vaspitanja...”, „Dramatizacije su omiljene aktivnosti dece predškolskog uzrasta...”.

55% ispitanika navodi da im je poznat postupak primene drame u obrazovanju i neki daju komentare: „Sigurno ne u dovoljnoj meri...”, „Ne puno i precizno...”, „Možda ne u potpunosti...”, „radim igru uloga...“, „čula sam...”.

Dok su bili učenici, 93% naših ispitanika je išlo u pozorište, a nešto manji procenat – 85% je nastavilo posete pozorištu (Sterijino pozorje i druga) i tokom studija, nekoliko puta godišnje. Jedan ispitanik navodi da tokom studija nije odlazio u pozorište zbog „nedostatka novca i vremena”.

2. PRIMENA DRAME U OSNOVNIM I SREDNJIM ŠKOLAMA

Za vaspitače i nastavnike značajnu ulogu ima implementacija naučenih tehnika tj. pitanje na koji je način moguće kreativni dramski pristup upotrebiti u procesu realizacije nastavnog programa i plana i da li ovaj metod može da bude podsticaj za učeničku motivaciju. U istraživanju smo pokušali da dođemo do ovih odgovora.

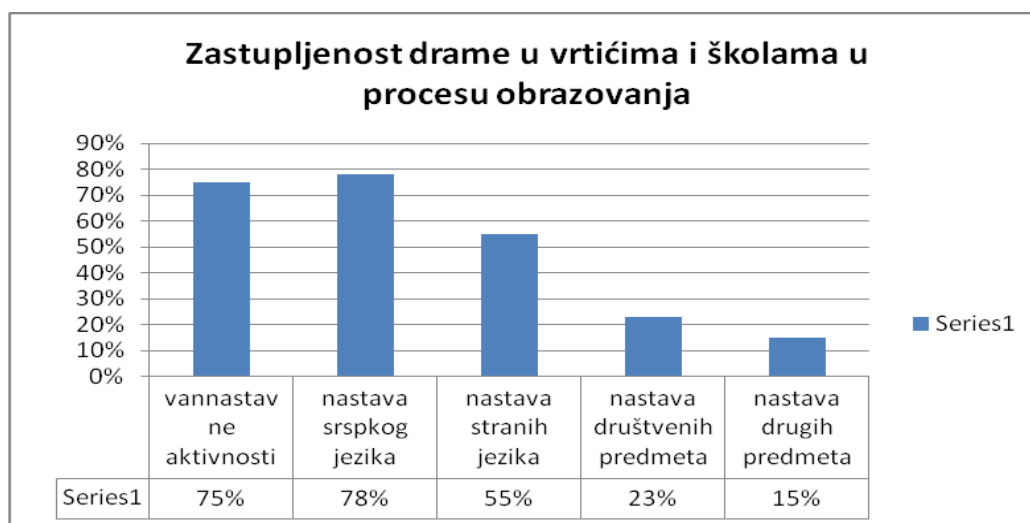
Interesovalo nas je koliko je drama u obrazovanju zastupljena u našim školama i kakav joj značaj pridaju vaspitači i nastavnici s aspekta unapređenja učeničkog razvoja.

Zastupljenost drame u našim školama – nastava i vannastavni rad

Da se neki vid drame primenjuje u nastavi smatra 63% ispitanika. Jedan ispitanik u komentaru navodi: „Za neke kolege pouzdano znam, ali nisam siguran da je to sve”. Ispitanici izražavaju sumnju u kvalitet te prakse i samo 12% smatra da nastavnici dovoljno znaju o mogućnostima primene drame u nastavi i vannastavnom radu.

Najveći broj ispitanika (75%) smatra da je drama najviše zastupljena u vannastavnom radu, na dramskoj sekciji. 42% ispitanika ističe da se u njihovoj školi drama koristi u vanškolskim aktivnostima – nastava u prirodi, ekskurzije, priredbe, posebno u mladim razredima u osnovnoj školi.

Kada su nastavni predmeti u pitanju, 78% ispitanika smatra da se drama koristi u nastavi srpskog jezika i književnosti, a 55% u nastavi stranih jezika (engleski, francuski, nemački i italijanski jezik). Navedeno je da su nastavnice engleskog jezika pripremile predstave: „Alibaba i 40 razbojnika” i dramu „Humanist” „za roditelje učenika”. 23% smatra da dramu koriste nastavnici društvenih nauka (psihologija, filozofija, istorija, sociologija, građansko vaspitanje i verska nastava), 15% je navelo da im je poznato korišćenje u nekom drugim predmetima: likovna i muzička kultura, fizičko vaspitanje, fizika, geografija, matematika, biologija, prva pomoć, hemija (dramatizacija o primeni vakcine) i u stručnim školama, u oglednim modulima (trgovina, turizam). Navedeno je da učitelji koriste dramu u različitim predmetima.

Lični stav nastavnika o mogućnostima i značaju korišćenja drame u njihovom predmetu

U pogledu stava o korišćenju drame u nastavi, nastavnici su dali sledeće mišljenje: 80% smatra da bi u njihovom predmetu bilo korisno da neke delove nastavnog programa obrade metodom drame i 86% smatra da bi to bilo dobro za motivisanje učenika u nastavi. 89% ističe da istražuje i uvodi nove metode i postupke, kako bi njihovi časovi bili kreativni, ističu da prate dečja interesovanja, da uvode problemsku nastavu, debatu, rasprave, izrađuju samostalno scenarija, ali neki naglašavaju da je to nedovoljno. 95% smatra da učenici vole kreativne izazove nastavnika – asocijacije, kvizove, problemsku nastavu i ističu da predškolci to obožavaju. Neki nastavnici stavljaju ograničenja i naglašavaju da „sve zavisi od sadržaja”. 88% nastavnika smatra da bi učenici rado prihvatili dramatizaciju i igru uloga u nastavi i naglašavaju da to učenike čini budnim i zainteresovanim. Ohrabruje činjenica da nastavnici u veoma visokom procentu uviđaju značaj i mogućnost primene drame u obrazovanju.

Nastavnici ipak unose i određena ograničenja u iznošenju svojih stavova o mogućnosti korišćenja drame u obrazovanju, posebno kada se uzme u obzir uzrast i priroda učenika. Oni naglašavaju da je drama za neke prihvatljiva, za neke ne, i daju komentar: „Drama da, ali ne svi učenici”. „Deca rado prihvataju uloge u vrtiću, u predškolskoj ustanovi drama je veoma prisutna” kažu vaspitači; „Sa uzrastom to interesovanja opada”, navode nastavnici srednjih škola. Ohrabruje komentar nastavnika: „Nakon probijanja leda, izuzetno rado prihvataju dodeljenu ili izabranu ulogu”.

Lični stav nastavnika o značaju drame u obrazovanju

Vaspitači i nastavnici su visoko rangirali značaj koji drama u obrazovanju može da pruža u razvoju dece i mladih.

Većina ispitanika je dala potvrđan odgovor, tj. složila se sa iskazanom tvrdnjom da je drama značajna za obrazovanje, veoma mali procenat je odgovorio da drama nije značajna, ali nije zanemarljiva kategorija nastavnika koji ne mogu da procene. Ovaj rezultat dobro korespondira sa činjenicom da veliki broj nastavnika nema neposredno iskustvo u ovom radu, tj. u primeni drame u nastavi i vannastavnom radu.

Najviše ispitanika (94%) procenjuje da učenje na ovaj način može postati zabavno, a samim tim i prijatno učenicima. Interesantan je komentar jednog učesnika koji svoje „ne” obrazlaže argumentom: „Učenje ne treba da bude zabavno” i tako nas podseća na shvatanja da se znanja stiču samo teškom mukom. Ispitanici komentarišu ovako: „Često koristim dramu u nastavi nižih razreda, deca obožavaju te časove, vrlo su motivisana da pripreme scenu i tekstove uče napamet”.

Procenu (90% ispitanika) da će ovakav metod rada učiniti da se učenici aktivno uključuju u proces učenja, dopunjuje i komentar: „Čak i oni slabiji su uključeni u rad sa nekim manjim zadacima”, ali se izražava i neverica: „Ne svi, zavisi od ličnosti učenika”.

Ispitanici (86%) se slažu da prilikom primene drame učenici proces učenja doživljavaju kao prijatan i emocionalno obojeni doživljaj, nema negiranja, ali ima nastavnika koji to ne mogu da procene.

Sa tvrdnjom da govor učenika postaje jasan i razumljiv, slaže se 80% ispitanika i dodaju komentar da se poboljšava sama kultura izražavanja i podiže nivo samopouzdanja. 2% ispitanika se ne slaže i daje komentare da u to sumnja i veruje da će se govor poboljšati „ako se uporno vežba dikcija”.

Podstaknutost učenika da, kada se primenjuje drama u obrazovanju, kreiraju sopstveni proces učenja vidi 79% ispitanika, dok 20% nije u mogućnosti da proceni.

Veliki broj ispitanika (76%), veruje da se teške i nejasne lekcije mogu bolje približiti i lakše usvajati i to dopunjuju komentarima „učenici postaju radoznali, otvoreniji za nova saznanja”.

75% ispitanika smatra da na ovaj način bolje upoznaje svoje đake i bolje ih procenjuje, a 70% da deca i učenici bolje upoznaju vaspitače i nastavnika i stiču veće poverenje. Jedan ispitanik u komentaru navodi da ne smatra da je neophodno blisko upoznavanje nastavnika i učenika.

Da su znanja usvojena ovim metodom trajnija, veruje 73% ispitanika. Komentari da je to važno kod vizuelnih i kinestezičkih sadržaja i da se tako stečena znanja uglavnom vezuju za igru, ukazuje na lična iskustva. Isti broj ispitanika smatra da drama u obrazovanju pomaže razvoj građanskih kompetencija učenika – inicijativu, preduzetništvo, izražavanje mišljenja.

Komentar jednog ispitanika daje uopštenu procenu značaja drame u obrazovanju. On (učitelj) kaže: „Mogućnosti primene drame u obrazovanju su velike. Rezultati koje može dati su vidljivi i pozitivno utiču na razvoj kreativnosti učenika. Sigurno podstiče njihov emocionalni i intelektualni razvoj i socijalizaciju. Taj metod omogućava da učenici budu aktivni učesnici u svim dramskim procesima. Bilo bi dobro da drama u obrazovanju bude još više prihvaćena, da cilj bude veća primena”.

Značaj drame u obrazovanju	Da
Učenje postaje zabavno.	94%
Učenici se aktivno uključuju u proces učenja.	90%
Učenici proces učenja doživljavaju kao prijatan.	86%
Učenici imaju emotivni doživljaj.	86%
Govor učenika postaje jasan i razumljiv.	80%
Učenici su podstaknuti da kreiraju način učenja.	79%
Teške i nejasne lekcije mogle bi se bolje približiti i lakše usvajati.	76%
Nastavnik bolje upoznaje svoje đake i bolje ih procenjuje.	75%

Znanja su trajnija.	73%
Ovakvo učenje pomaže razvoj građanskih kompetencija učenika – inicijativu, preduzetništvo, izražavanje mišljenja.	73%
Učenici bolje upoznaju nastavnika i stiču veće poverenje.	70%

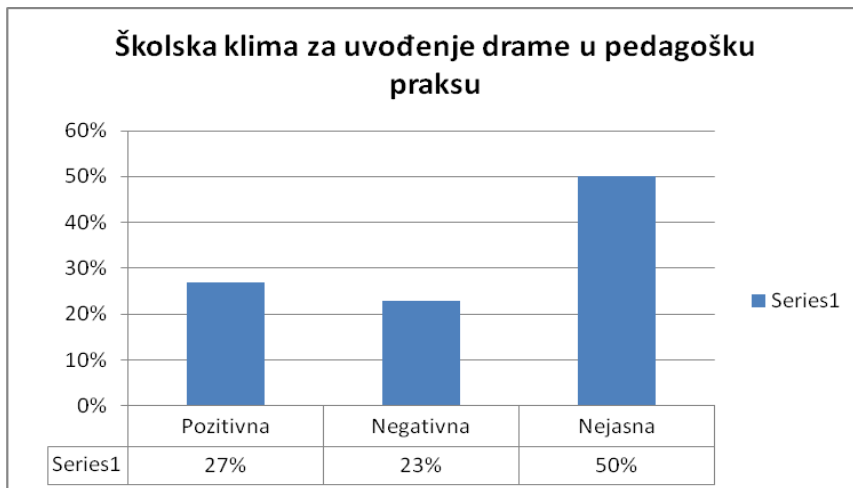
3. OBRAZOVANJE ZA PRIMENU DRAME U ŠKOLI

Uspešna i kvalitetna primena različitih metodičkih postupaka i novih oblika rada podrazumeva da vaspitači i nastavnici razviju odgovarajuće kompetencije, tj. imaju teorijska znanja (da razumeju pojam, značaj, važnost, prednosti, nedostatke, ograničenja i dr.), da ovladaju veštinom organizovanja i primene metodičkog postupka i imaju pozitivan vrednosni stav. Proces razvijanja kompetencija podrazumeva odgovarajuću stručnu obuku i ona se ne mora kretati pravolinijski, već se na različite načine mogu kombinovati znanja, iskustva, veštine, uverenja i osećaj. Ovakav pristup kombinovanja uslova za izgradnju kompetencija primenili smo prilikom istraživanja.

Nešto više od polovine naših ispitanika (52%) nije bilo u prilici da na obukama / seminarima za nastavnike učestvuje u dramskom procesu, dok je 48% bilo u prilici da prođe obuku ili da na seminarima učestvuje u dramskim procesima. Oni ističu da im to prija, da rado učestvuju u dramatizaciji na seminarima, da su sadržaji obrađeni putem dramskih postupaka jasniji i da ih se bolje sećaju.

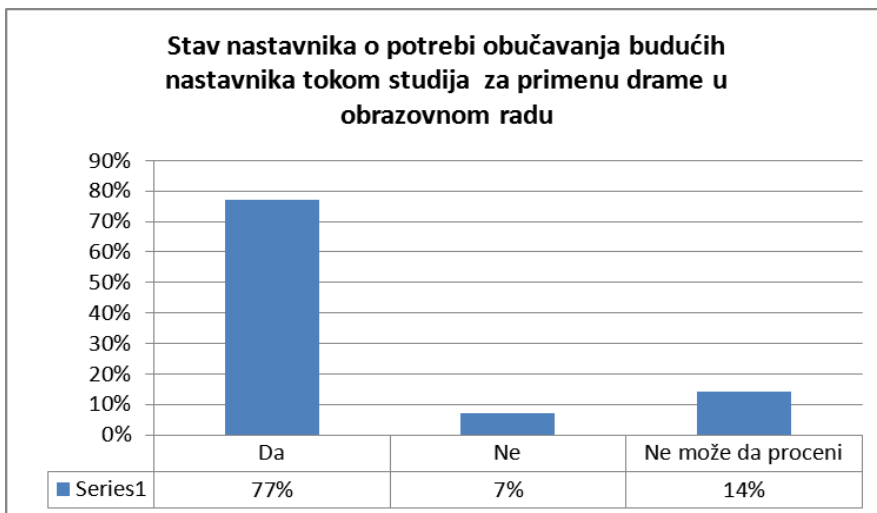
77 % ispitanika, među kojima navedenih 48% onih koji imaju iskustva sa dramom i 29% ispitanika bez iskustva, smatra da bi obuka nastavnika za uključivanje dramskih postupaka unapredila kvalitet rada u školi, 5% ima suprotan stav, dok 18% nije u mogućnosti da se opredeli.

Kada je bilo potrebno da procene spremnost svojih kolega da učestvuju u dramskim sadržajima i ovladaju veštinama korišćenja drame u obrazovanju, kao i klimu u školi za uvođenje drame u pedagošku praksu, samo je 27% dalo pozitivan odgovor. Oni smatraju da postoji zainteresovanost njihovih kolega–nastavnika i da je klima u školama povoljna, dok 23% daje odgovor „ne”, a 50% ne može da proceni.

45% ispitanih zapaža da nastavnici koji su tokom studija stekli iskustvo dramskog izražavanja češće i uspješnije koriste dramske metode u svojoj pedagoškoj praksi, dok 42% ne može da proceni. Može se pretpostaviti da nastavnici ne poznaju dovoljno rad svojih kolega, kao ni efekte primene drame u nastavi.

77% smatra da je važno da već tokom studija nastavnici prođu obuku za korišćenje drame u obrazovanju, 7% je protiv, a 14% ne može da proceni.

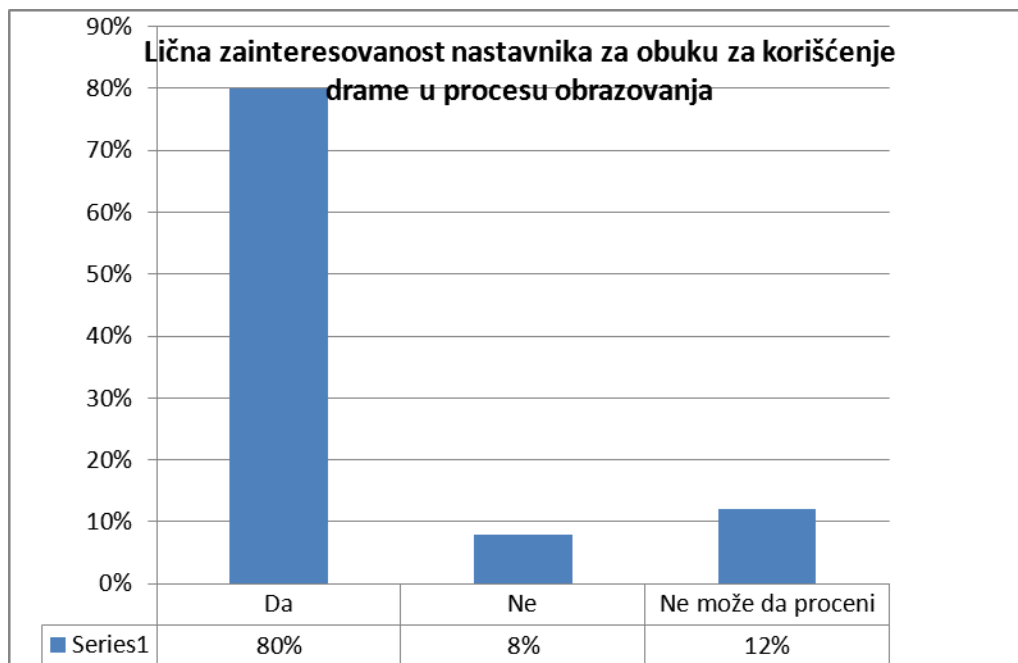

67% zastupa mišljenje da svi budući nastavnici treba da ovladaju veštinama primene drame u nastavnom radu, 12% je protiv, a 21% ne može da proceni.

32% smatra da za primenu drame treba da se obučavaju samo nastavnici koji imaju smisla i interesovanja za kreativan rad, 52% je protiv (može se pretpostaviti da smatraju da svi nastavnici mogu proći profesionalnu obuku u oblasti drame), dok 16% ne može da proceni.

39% smatra da su njihove kolege–nastavnici zainteresovani za stručnu višednevnu obuku – seminar na kome se uči vođenje kreativnog dramskog procesa, 11% je protiv, dok 50% ne može da proceni.

80% je lično zainteresovano za stručnu višednevnu obuku – seminar na kome se uči vođenje kreativnog dramskog procesa, 8% nije i 12% ne može da proceni.

Najveći broj ispitanika jasno izražava potrebu ovladavanja veštinama za primenu drame u obrazovanju i ličnu zainteresovanost da se uključi.

Program obuke „Drama u obrazovanju” – predlozi nastavnika

Trećina ispitanika ponudila je svoje ideje o sadržaju programa obuke nastavnika za primenu drame i dramskog procesa u školi. Njihovi predlozi se odnose na ovladavanje pojmom drame i dramskog procesa kroz teorijsku obuku, te na praktični trening namenjen ovladavanju veštinama. Predlozi upućuju na konkretne teme i sadržaje, kao i na poželjne edukatore.

Predloge ispitanika za sadržaje i aktivnosti možemo svrstati u pet kategorija:

Teme i sadržaji	Tehnike dramatizacije nastavnih sadržaja kao nova metoda i primenjivanje u nastavi.
	Oblici i elementi drame u nastavi.
	Organizacija i tok realizacije dramskog prikaza.
	Proces stvaranja drame, redosled radnji.
	Osnovni elementi rada u pozorištu od scenarija, režije, scenografije do glume.
	Mogućnosti i efekti drame u obrazovanju.
	Postupci razvijanja dramskog potencijala kod učenika.
	Kako odabrati prikladan tekst i dramu.
	Dramska struktura, podela uloga, scensko izvođenje, mala pozornica.
	Komunikacijske veštine, javni nastupi, jezičke vežbe, debata, govor, dikcija, kultura govora, akcent.
	Pisanje scenarija.
	Procena mogućnosti učenika za ulogu.
	Dramatizacija nasilja kod mladih.
	Pubertet i delikvencija.
	Povezivanje pojmova i stvarnosti sa kreativnošću.
Odnos estetike i etike – duboka povezanost čovekove ličnosti.	
Metode, načini rada, primene	Istraživanje novih metoda i njihovo primenjivanje u nastavi.
	Jasan cilj, metode i primeri dramskog procesa u školi, kako napisati pripremu (uvodni, glavni i završni deo časa).
	Faze i vođenje dramskog procesa.
	Kreiranje dramskog procesa.
	Metode, tehnike rada, praktična primena takvog rada.
	Odabir tekstova, tehnika obrade odlomaka, vežbe intonacije, postavljanje scene, ponašanje na sceni.
	Izbor nastavnog sadržaja, priprema materijala, koraci u radu, komunikacija sa učenicima.
	Postupci prilagođavanja gradiva dramskom procesu.
	Igra uloga učenik – nastavnik.
	Vežbe tehnike glume, izražajno čitanje, scenski nastup (položaj tela), veštine komunikacije.
	Uvežbavanje dikcije, pokušaj samostalnog dramskog stvaralaštva, uvođenje u dramsku književnost, upoznavanje sa dobrim primerima (vredni dramski tekstovi).
Dramatizacija sadržaja određenih predmeta (konkretni primeri iz prakse), razmena iskustava.	
Oblici edukacije i edukatori	Seminari.
	Saradnja sa pozorištem.

	Filološki fakultet.
	Fakultet dramskih umetnosti.
	Radionica koju vodi dramaturg i glumac.
	Stručna literatura i sajtovi.
	Treneri da budu stručna i kompetentna lica.
	Saradnja sa pozorišnim radnicima (glumci, reditelji, dramaturzi).
	Ljudi iz sveta filma i pozorišta.
	Saradnja sa kolegama.
Praktični trening, obuka, primeri	Dramatizacija konkretnih nastavnih sadržaja.
	Trebalo bi da se na nekoj nastavnoj jedinici isproba dramski proces.
	Radionice i praktičan rad, radi upoznavanja sa metodom, i njihova primena.
	Nekada kreativnost nije dovoljna. Program obuke bi trebalo da obuhvati konkretne primere iz nastavnog plana i da nam ukaže na neke postupke koji su za nas novi, kako bi se ostvarili svi kriterijumi predviđeni ovakvim načinom obrade sadržaja.
	Ogledni čas ili video sa nekog časa. Primena tehnike mora biti deo programa obuke nastavnika.
	Gde u nastavi primeniti dramu? Primeri časova gde se drama koristi.
	Izrada lutke i način uključivanja u aktivnosti.
	Jasna uputstva za primenu i vođenje dramskog procesa i jasno definisanje ciljeva.
	Konkretni primeri dramatizovanih nastavnih jedinica, gradiva.
	Čitanje dramskog teksta.
Korisne sugestije	Primena drame u fizici i matematici – nastavna oblast koja se izučava u osnovnoj školi.
	Program obuke bi trebalo da ukaže na značaj, prednost dramatizacije, važnost za učenike i nastavnike. Takođe treba da sadrži vidove dramatizacije i metode rada, jer mnogi nastavnici koji vode dramske sekcije ne umeju da naprave plan rada za sekciju i predvide šta će da rade.
	S obzirom da sam više puta bila neposredni učesnik u dramskom procesu (na fakultetu, na seminarima), lično sam bila u prilici da osetim tu motivaciju, „adrenalin” i ushićenje po dobijenom aplauzu. Stoga treba osmisliti obuku tako da učesnici budu deo konkretnog događaja, dramske izvedbe, istovremeno prilagođene uzrastu đaka sa kojima rade. Ja kao nastavnik stranog jezika konkretno mogu da dramatizujem tekstove iz udžbenika, kao i nastavnici srpskog jezika, ali možda postoji mogućnost da se to proba i sa drugim predmetima.
	Pohađanje seminara na kome se uči vođenje kreativnog dramskog procesa. Organizovanje dramskih radionica u školama koje vode profesionalni glumci. Povezivanje sa iskusnim kolegama koje već primenjuju dramu kao pedagoški

	metod...
	Trebalo bi organizovati seminare za manju grupu nastavnika i dodeliti im zadatke u kojima bi oni aktivno učestvovali i potom dali evaluaciju.
	U nastavi istorije – odnosi među klasama, objašnjenje različitih ideologija (npr. fašizam, demokratija). Primena drame u nastavi istorije bila bi jako korisna. Đaci bi kroz igru mogli da usvoje mnoga znanja i steknu bolju predstavu o prošlim vremenima i događajima. Ja već imam mnoge ideje za primenu drame.
	Princip dramatizacije u nastavi trebalo bi da obuhvati sve one nastavne jedinice posredstvom kojih učenici iskazuju stvaralačko mišljenje, uz neophodnu korelaciju oblasti u okviru predmeta.

4. MREŽA PODRŠKE ZA PRIMENU DRAME U ŠKOLI

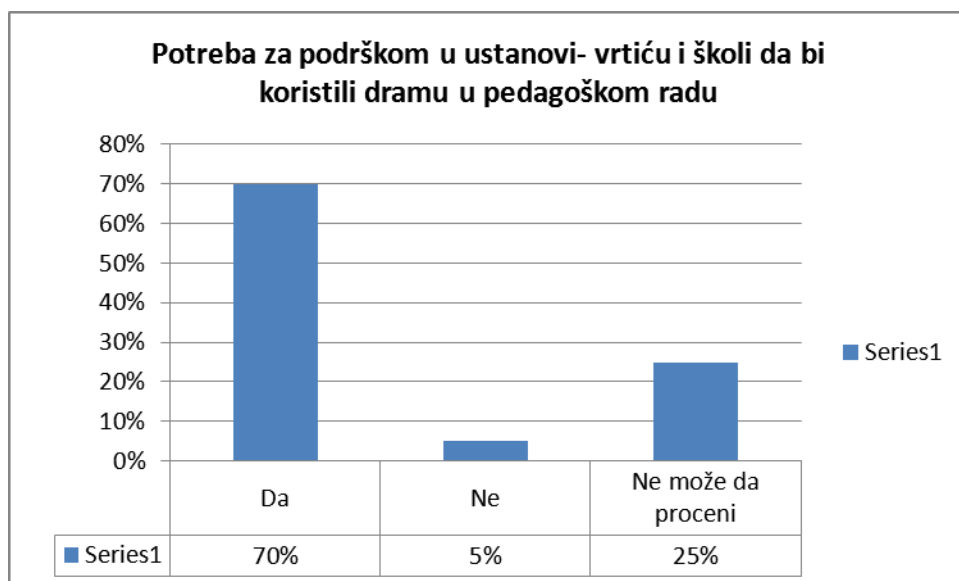
Praćenje organizovanih obuka i neposrednog rada u našim školama pokazuje da se znanja usvojena na obukama ne primenjuju u dovoljnoj meri, tj. primenjuju ih pojedini nastavnici i to povremeno. Najčešće to biva nakon organizovanih seminara, a kasnije sve ređe. Iz toga sledi zaključak da je proces uvođenja novih metoda i pristupa samo kroz seminare jako spor i nedovoljan da izvrši suštinske promene obrazovno-vaspitnog rada.

S obzirom da praksu menjaju obrazovani i kreativni pojedinci, potrebno je pronaći načine za njihovu motivaciju da i nakon obuke nastave sa vežbanjem, kreiranjem originalnih metodičkih rešenja i unapređivanjem rada sa decom i učenicima. Stoga nas je interesovalo mišljenje ispitanika o tome koja vrsta podrške bi bila korisna kako bi se dramske metode zaista koristile u nastavnom i vannastavnom radu. Ispitanici su ocenama od 1 (najvažnije) do 10 (najmanje važno) procenili redosled prioriteta na sledeći način:

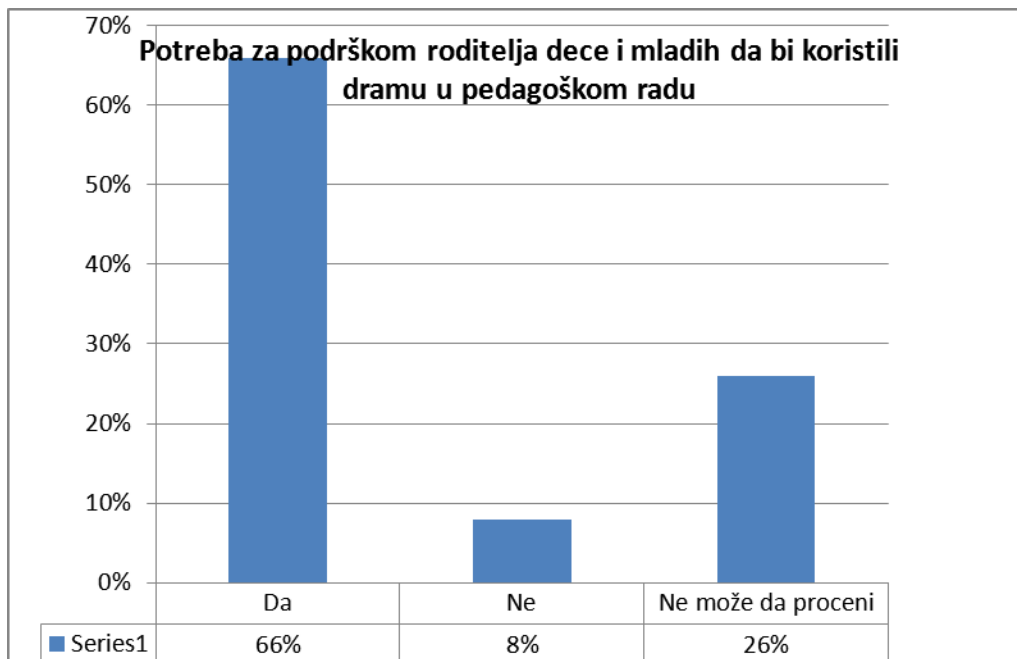
a.	Da se organizuju novi seminari.	3.15
b.	Da postoji podrška stručnih edukatora i nakon obuke.	3.31
c.	Da u udžbenicima dobijemo usmerenja ka sadržajima koji imaju dramski potencijal, kao i smernice kako da taj potencijal razvijemo sa učenicima.	3.41
d.	Da sveže obučeni nastavnici budu povezani sa iskusnim kolegama koji već primenjuju dramske metode u svom radu.	3.6
e.	Web sajt koji sadrži korisne informacije za primenu drame u obrazovanju: modele časova i radionica, dramske tekstove za rad s decom i mladima, literaturu, linkove i dr.	4.10
f.	Dostupna stručna literatura na srpskom jeziku.	4.19
g.	Povremeno posećivanje redovnih časova i vannastavnih aktivnosti kolega koji primenjuju dramu kao pedagoški metod.	4.24

h.	Časopisi, brošure, bilten... koji se bave teorijskim i praktičnim primerima primene drame u obrazovanju.	4.39
i.	Dostupna stručna literatura na stranim jezicima.	5.87

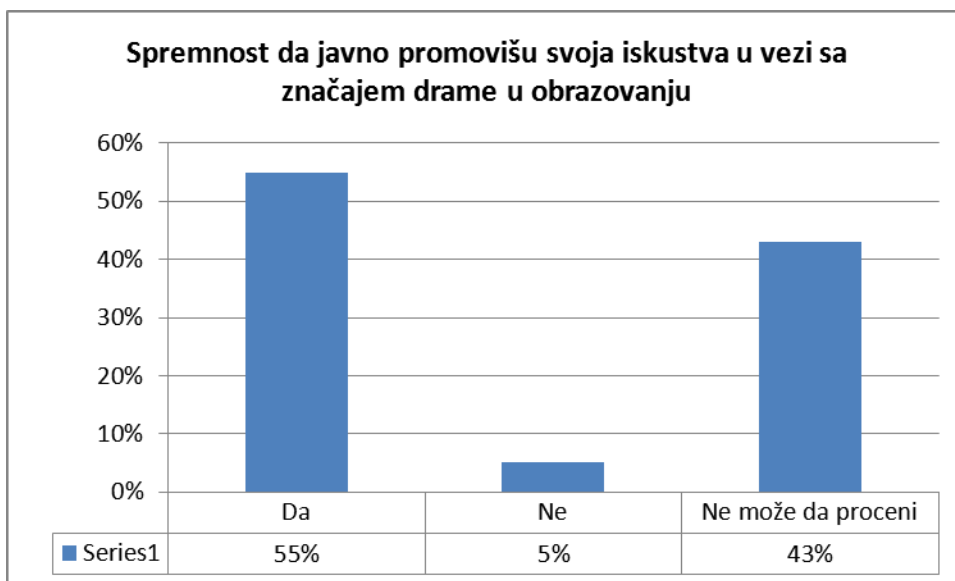
Ispitanicima je u okviru mreže podrške najznačajnija organizacija seminara i nastavak podrške edukatora nakon obuke. Oni još dodaju da im je izuzetno važna i podrška u samoj ustanovi u kojoj rade. 70% ispitanika smatra da bi informisani direktori i kolege pružili podršku za ovaj način rada u školi. 5% ispitanika smatra da podrška ne bi bila dobijena, dok 25% ne može da proceni.

S obzirom na to da se u današnjem obrazovanju očekuje aktivna uključenost roditelja prilikom uvođenja novina u rad, želeli smo da proverimo koliko ispitanici smatraju da je važno da roditelji budu informisani o značaju primene drame u školi za razvoj njihove dece. 66% ispitanika smatra da je značajno, 8% daje odgovor „ne”, dok 26% ne može da proceni.

Spremnost da se lično uključe u aktivno promovisanje drame u obrazovanju kroz predavanja, tribine, objavljivanje svog iskustva u časopisu i/ili na web sajtu, ili da rade kao edukatori u timu za dramsku edukaciju nastavnika (*vršnjačka edukacija*) iskazalo je 52% ispitanika, 5% se izjasnilo sa „ne”, dok 43% nisu u mogućnosti da procene.

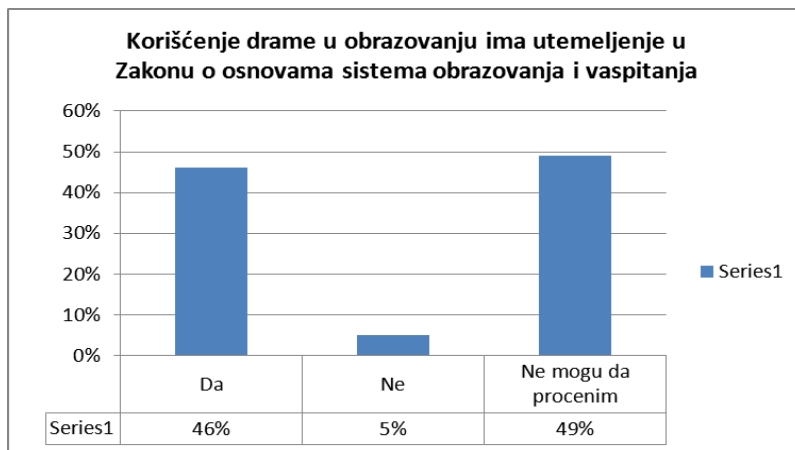

5. OBRAZOVNE POLITIKE I INTERSEKTORSKA SARADNJA

Stav nastavnika prema strateškim dokumentima

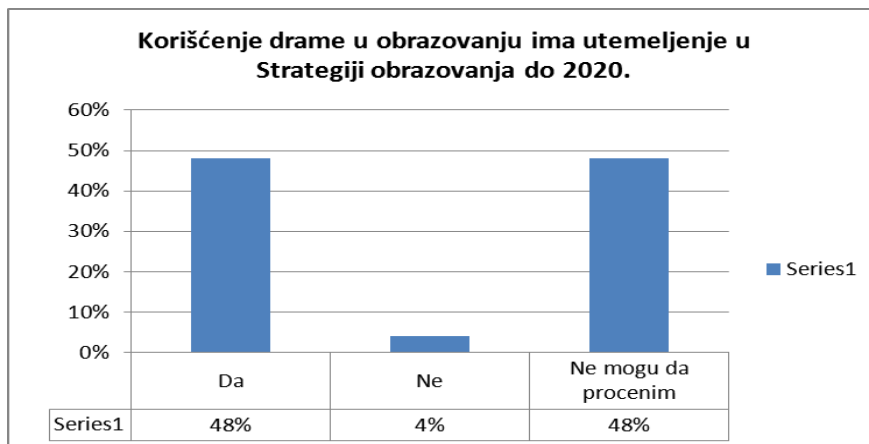
Sistemska primena kvalitetnih rešenja za unapređenje pedagoške prakse podrazumeva podršku u zakonskim dokumentima i strateškim orijentacijama. Naši ispitanici su procenjivali koliko se primena drame u obrazovanju uklapa u okvire podrške naznačene strateškim dokumentima.

46% ispitanika smatra da je korišćenje drame u obrazovanju u skladu sa Opštim principima obrazovanja i vaspitanja postavljenih u **članu 3 Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja**²⁵, 5% kaže „ne”, dok 49% nije u stanju da proceni (pretpostka je da nedovoljno poznaju zakonsku regulativu).

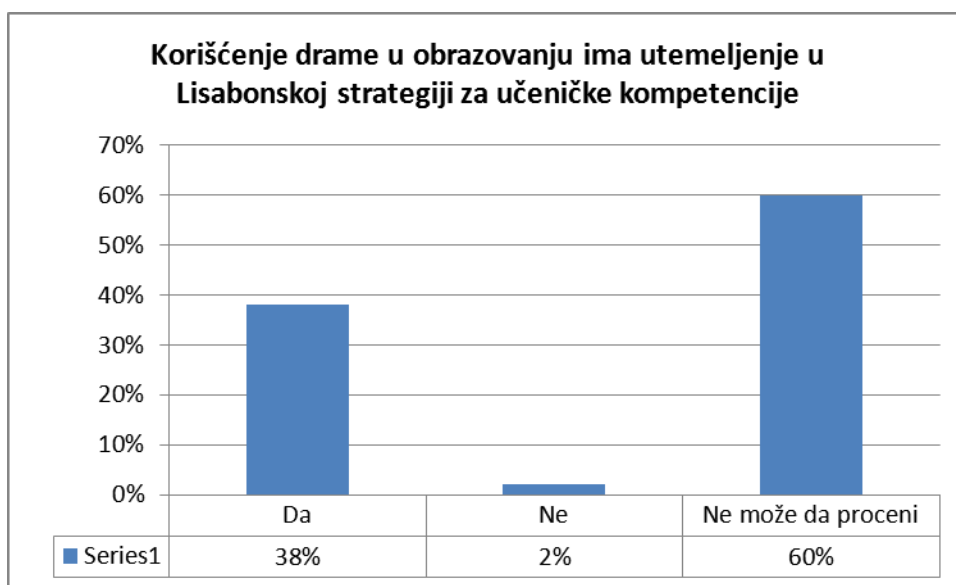

48% ispitanika smatra da je korišćenje drame u obrazovanju u skladu sa **Strategijom razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine**, 4% smatra da nije i 48% nije u stanju da proceni (pretpostavka je da nedovoljno poznaju strateški dokument).

²⁵ U članu 3. Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja utvrđeni su „Opšti principi sistema obrazovanja i vaspitanja”. Posebno je značajan stav 4. u delu koji se odnosi na organizaciju i sadržaj, koji glasi: „Sistem obrazovanja i vaspitanja svojom organizacijom i sadržajima obezbeđuje otvorenost prema pedagoškim i organizacionim inovacijama”.

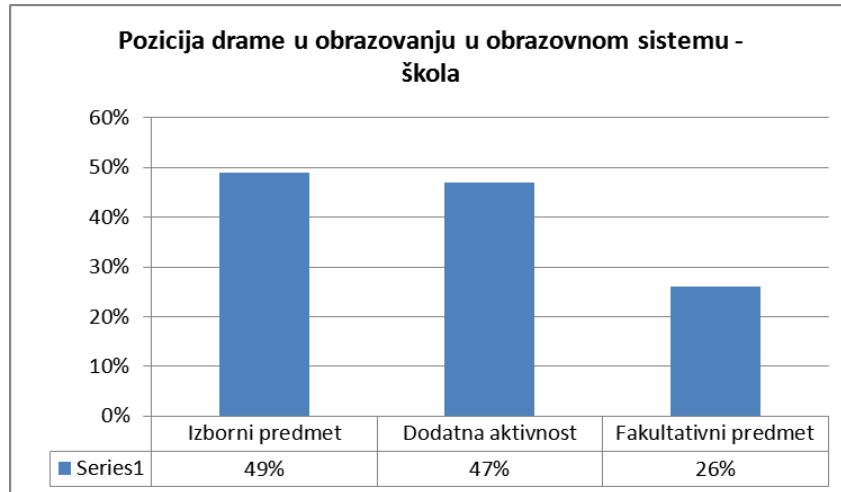

38% smatra da korišćenje drame može da podrži razvoj učeničkih kompetencija prezentovanih u **Lisabonskoj strategiji**, 2% odgovara sa „ne” i 60% ne može da proceni (pretpostavka je da nedovoljno poznaju dokument).

Pozicija drame u obrazovanju u predškolskim ustanovama i školama

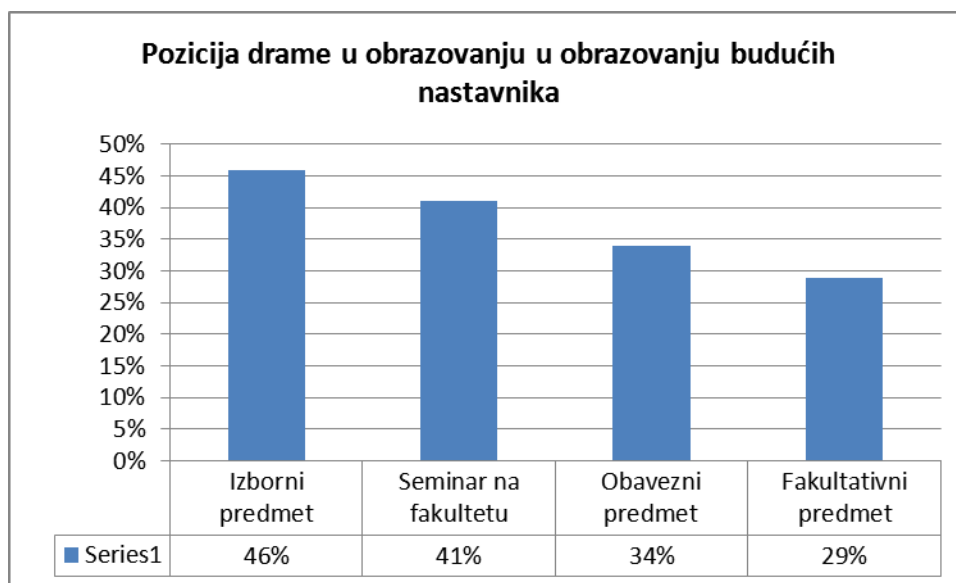
Na pitanje: „Da li dramu treba ponuditi učenicima u školi u okviru nastavnog ili vannastavnog rada (kao izborni ili fakultativni predmet ili kao dodatnu aktivnost)?” ispitanici su prednost dali izbornom predmetu (49%), zatim dodatnoj aktivnosti (47%) i najmanji broj (26%) smatra da to može da bude fakultativni predmet. Veliki broj ispitanika nije dao odgovor na ovo pitanje. Komentar jednog ispitanika: „Sva tri izbora su dobra, jer imamo talentovane učenike koji se već bave tim radom, tako da su zainteresovani za bilo koju opciju”.

Pozicija drame u obrazovanju u edukaciji budućih vaspitača i nastavnika

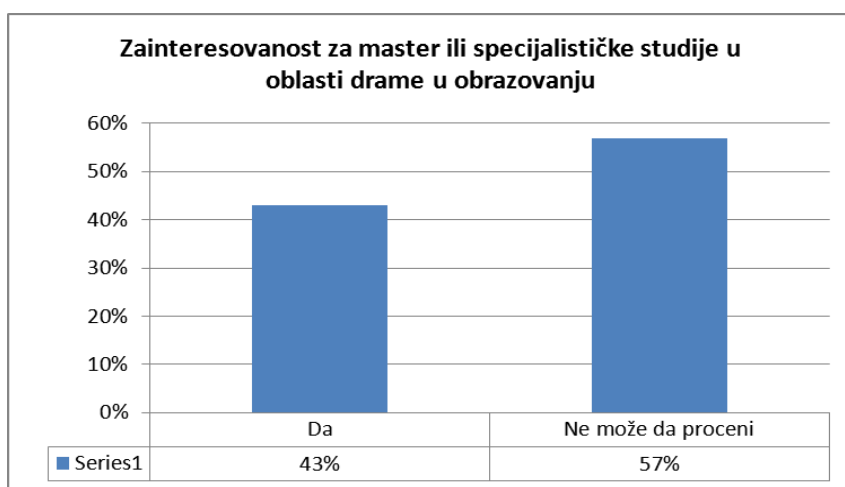
Obuke koje se organizuju tokom studija predstavljaju najkvalitetnije pripremanje vaspitača i nastavnika za korišćenje različitih metodičkih postupaka u radu. Ovaj stav podržava i 77% naših ispitanika.

Interesovalo nas je koji bi vid obuke tokom studija bio najkorisniji za pripremanje vaspitača i nastavnika za primenu drame u vaspitnom i obrazovanom procesu. Po njihovom mišljenju, najbolje bi bilo da to bude izborni predmet (46%), zatim da je organizovana kao seminar na fakultetu (41%), 34% smatra da to treba da bude deo obaveznog predmeta metodike, a kao fakultativni predmet u okviru metodike predmeta vidi je 29%.

Komentar jednog ispitanika: „Po mom mišljenju, primena drame u obrazovanju poboljšava interakciju, saradnju i odnose u odeljenju. Nastavnici bi trebalo da prođu obaveznu obuku još na fakultetu, zbog svog govora u ulozi nastavnika. Veliki broj svršenih studenata je nesiguran pred odeljenjem, lošeg vokabulara, lošeg akcenta i dikcije. Govor im je prepun lokalizama, što je nedopustivo. Moja puna podrška”.

Zanimala nas je zainteresovanost ispitanika za sopstveni profesionalni razvoj u oblasti primene drame u obrazovanju. Skoro polovina (49%), iskazala je interesovanje za dramski pedagoški rad u školi, a čak je 43% iskazalo zainteresovanost za produbljivanje obrazovanja na ovu temu kroz master ili specijalističke studije Dramske pedagogije (kada bi postojale).

Saradnja pozorišta i vrtića/škole na primeni drame u obrazovanju

Drama i dramsko izražavanje se u društvu i javnosti vezuju pre svega za pozorište. 59% ispitanika smatra da bi bilo potrebno da pozorište podrži uključivanje drame u obrazovno-vaspitni proces, dok 37 % ispitanika nije moglo da proceni ili nije dalo odgovor.

Kao vid saradnje pozorišta i škole, ispitanici su u visokom procentu (uvek iznad 50%) podržali različite forme ponuđene u istraživanju, i to na sledeći način:

Učenici treba da gledaju predstave na redovnom repertoaru u pozorištu.	76 %
Pozorišta treba da dođu u školu i igraju predstave za učenike.	66 %
Učenici treba da učeštvuju u radionicama nakon predstave u pozorištu.	66 %
Pozorišta treba da razviju tematski repertoar povezan sa obrazovnim programima.	65%
Pozorišta treba da igraju predstave u školi , koje su praćene razgovorima / radionicama.	65 %
Glumci / dramski umetnici treba da obučavaju nastavnike da vode dramski rad.	64 %

Treba da postoji predmet Dramska pedagogija na fakultetima dramskih umetnosti, za glumce, reditelje, dramaturge...	62 %
Glumci / dramski umetnici treba da vode dramske radionice u školama.	58 %
Treba da postoji smer Dramska pedagogija na fakultetima dramskih umetnosti koji bi školovao dramske pedagoge.	56 %
Treba da postoji master ili specijalistički studijski program Dramska pedagogija na fakultetima dramskih umetnosti, koji bi mogli da upišu nastavnici .	51%

Afirmativan stav i slaganje ispitanika iz različitih obrazovnih kategorija sa ponuđenim tvrdnjama pokazuje veliku zainteresovanost za saradnju sa pozorištem. Ovo korelira i sa predlozima koje su nastavnici davali o programu obuke za primenu drame u obrazovanju i poželjnim edukatorima (da to budu ljudi iz pozorišta – reditelji, dramaturzi, glumci...).

Društveni sektori važni za primenu drame u obrazovanju u pedagoškom radu

Interesovalo nas je i sa kojim bi sektorima u društvu moglo da se sarađuje kroz primenu drame u obrazovanju.

- Zdravstvena zaštita i prevencija (npr. zdravi stilovi života, reproduktivno zdravlje i dr.) – 65%
- Zaštita životne sredine – 65%
- Socijalna zaštita i rad (npr. profesionalna orijentacija, učenje radne etike i dr.) – 62%
- Ljudska i manjinska prava – 58%
- Međunarodni odnosi – 49%
- Održivi razvoj lokalnih zajednica – 41%.

Po mišljenju ispitanika, drama bi mogla da nađe primenu u njihovom nastavnom i pedagoškom radu u sledećim oblastima (navedeno po abecednom redu):

1. Leksikologija i stilske vežbe; Semantika – značenje reči; Drama može biti od velike koristi kod nastavnih predmeta kao što su jezici; U svim oblastima: jezik, književnost, lektira, kultura izražavanja; Razvoj govora; Dramsko-scenski tekstovi;
2. Lokalna zajednica, održivi razvoj lokalnih zajednica;
3. Ljudska i manjinska prava, međuljudski odnosi, negovanje sistema vrednosti, odnosi u porodici, dečja prava;
4. Međunarodni odnosi;
5. Metodika početnih matematičkih pojmova;
6. Rešavanje situacija, nastava, vannastavne aktivnosti, vršnjačko nasilje, nenasilna komunikacija, tolerancija;
7. Socijalna zaštita;

8. Sve oblasti i aktivnosti koje se odrade uz dramatizaciju mnogo su prihvaćenije od strane dece, pažnja im je uvek trajnija;
9. U pristupu sadržajima koji nisu učenicima bliski: Antička književnost; Humanizam i renesansa; Realizam; Prosvetiteljstvo; Književnost XX veka; Oblast koja obuhvata istoriju; Potreba postoji i koristim dramu u svom radu na časovima psihologije; Što se tiče istorije, drama bi najviše pomogla u oblasti savremeno doba; Srpski jezik i građansko vaspitanje; Čas odeljenjskog starešine; Formalna logika;
10. Učenje uloga, neverbalna komunikacija, tehnika disanja, pokret, asocijacije.
11. Umeće komunikacije, turizmologija;
12. Zaštita životne sredine;
13. Zdravstvena zaštita i prevencija, reproduktivno zdravlje, zdravi stilovi života, mentalno zdravlje, alkoholizam;

Komentar jednog ispitanika: „Dodatna motivacija učenicima moglo bi biti takmičenje van škole, smotra predstava. To bi podstaklo učenike na rad u dramskoj sekciji, ali i nastavnika na rad sa njima”.

REZULTATI I DISKUSIJA

Nakon obavljenog istraživanja i obrađenih podataka, u stanju smo da odgovorimo na pitanja od kojih smo pošli.

1. U pogledu **obučenosti vaspitača i nastavnika za uključivanja drame u obrazovno-vaspitni rad** došli smo da saznajna da je nešto manje od polovina naših ispitanika (48%) imalo određeni vid obuke tokom studiranja ili u vidu stručnih seminara. Nešto veći broj ispitanika (56%) stekao je iskustva dramskog izražavanja tokom sopstvenog školovanja u osnovnoj i srednjoj školi, sa nastavnicima koji su dramu koristili u nastavi ili učešćem u radu dramske sekcije (63%). Nažalost, prilika za ovakvu vrstu rada bilo je daleko manje na fakultetu, pa samo 36% nastavlja da bogati svoje iskustvo i saznanja.

Zanimljiv je podatak da veliki broj ispitanika (77%) primenjuje neki vid dramskog izraza u svom pedagoškom radu. Možemo zaključiti da se korišćenje drame javlja kao potreba pedagoške prakse i da skoro 30% ispitanih nastavnika radi bez ikakve formalne pripreme tj. obuke u okviru nastavničke profesije. Na ovaj način vaspitači i nastavnici pokazuju da žele da njihov rad bude kvalitetan i traže načine da se izbegne dosada i rutina. Pozitivan stav prema dramskom radu u vaspitnom i obrazovnom procesu, izvestan stepen rezerve kada su sopstvena znanja u pitanju i potrebu za dodatnom edukacijom treba podržati obukama vaspitača i nastavnika i tako pokazati da *drama u obrazovanju* predstavlja dobar način inoviranja nastave koji se u praksi pokazuje kao izuzetno koristan.

2. U **našim školama dramska metodika i izraz najviše su zastupljeni** u nastavi srpskog jezika (78%), pa u vannastavnom radu (75%), zatim u nastavi stranih jezika (55%), pa društvenih nauka (23%) i najmanje u prirodnim naukama i stručnim predmetima (15%).

Vaspitači i nastavnici smatraju da iskustvo dramske participacije ima izuzetan značaj za decu i mlade u procesu razvoja. Smatraju da metod stvara uslove koji pobuđuju aktivnosti relevantne za obrazovni sadržaj i da ujedno predstavlja odgovarajući izazov za učenike, tj. da pokreće pozitivnu unutrašnju motivaciju. Naglašavaju da se prilikom korišćenja *drame u obrazovanju* ostvaruje kooperativno učenje, tj. interektivan odnos sa vršnjacima, nastavnicima i resursima sredine. Istražuju se nove ideje, traže se putevi za rešenja problema iz stvarnog života, neguje se zajednica koja uči.

Dramu u obrazovanju smatraju jednom od metoda i postupaka rada koji doprinosi stvaranju nove klime u školi i negovanju školske kulture. Zanimljiv je podatak da, po mišljenju vaspitača i nastavnika, u našim obrazovnim ustanovama – vrtićima i školama, ne postoji povoljna klima za uvođenje ovih novina. Ovo ukazuje na potrebu da se kroz širu društvenu akciju u ustanovama stvaraju povoljni uslovi za uključivanje drame.

3. **Vaspitači i nastavnici su visoko vrednovali potrebu za edukacijom u ovoj oblasti.** Čak 80% ispitanika iskazalo je zainteresovanost za obučavanje na seminarima za nastavnike, što – s obzirom da se polovina ispitanika (48%) izjasnila da je već prošla slične obuke – ukazuje na to da postoji potreba za proširivanjem i produbljivanjem znanja i veština u ovoj oblasti.

Takođe, u jako velikom broju (77%) nastavnici i vaspitači smatraju da je obuka tokom redovnih studija najznačajnija za kasniju primenu ovog metoda u obrazovno-vaspitnom radu i da bi dramu trebalo uvrstiti u neki od vidova edukacije budućih nastavnika (67%). Ovaj rezultat korespondira sa procenom ispitanika o pozitivnom uticaju koji primena drame ima na uspešnost u učenju i celovit razvoj dece i učenika (od 70% do čak 94%).

Istraživanje potvrđuje saznanje da nisu u svim visokoškolskim ustanovama koje školuju obrazovne profesije zastupljeni predmeti iz oblasti drame, kao i da ova edukacija nije standardizovana (nastavnici navode širok spektar različitih primera iz svog iskustva, a odgovori se najčešće pojavljuju samo jedanput). Lično iskustvo učešća u dramskim procesima ispitanici pretežno vezuju za svoje profesore/nastavnike, a ređe za obrazovnu ustanovu, što dodatno svedoči o neuređenom stanju u dramskoj edukaciji budućih nastavnika.

Mesto dramske edukacije u inicijalnom obrazovanju nastavnika ispitanici često vide u okviru metodike svog predmeta, a detaljne i veoma korisne ideje koje su ponudili za programe edukacije ukazuju na konkretne potrebe u nastavi i vannastavnom radu i sugerišu mogući sadržaj i oblike takvih programa.

Iako bi dramska edukacija kao metodičko sredstvo pripala fakultetima/visokim školama koje edukuju obrazovne profesije, u slobodnim odgovorima ispitanici veoma često naglašavaju da je važno da edukatori budu stručni i najveće poverenje iskazuju prema profesionalnim dramskim umetnicima (glumcima, rediteljima, dramaturzima) i Fakultetu dramskih umetnosti. Štaviše, čak 43% nastavnika izrazilo je zainteresovanost za usmeravanje i doedukaciju na poslediplomskim studijima za dramsku pedagogiju na Fakultetu dramskih umetnosti. Ovako visok rezultat jasno ukazuje na potrebu za pokretanjem takvog programa koji bi odgovorio na potrebe nastavnika, standardizovao metodologiju i kao naučna i edukativna baza omogućio da se metod i praksa unapređuju.

4. Za **poželjne načine podrške** ispitanici smatraju dobre obuke, literaturu, sajtove, ali i formiranje otvorene i podržavajuće klime u ustanovama od strane rukovodilaca, kolega i roditelja. Dobro osmišljene obuke, vođene od strane stručnjaka i emotivno pozitivno doživljene, nastavnici vide kao put za unapređivanje svog praktičnog rada. Rado ih prihvataju i kao modele dobre prakse brzo uključuju u sopstveni rad. Posebno je važno da više nastavnika iz iste ustanove pohađa obuku, a korisno bi bilo da se uključe i stručni saradnici (pedagozi, psiholozi, bibliotekari, defektolozi) i direktori, jer se tako formira tim koji s jedne strane uvodi novine u više oblasti – nastavne predmete i vannastavni rad, a sa druge obezbeđuje podršku i promoviše nove nastavne postupke. Obučene nastavnike i stvorenu atmosferu za prihvatanje novine treba kontinuirano podržavati novim informacijama i afirmisanjem rada i postignutih rezultata u praksi putem medija.
5. U svojim odgovorima ispitanici dramu u obrazovanju asocijativno snažno povezuju sa **pozorištem** – svi odgovori u ovoj grupi prelaze 50% saglasnosti, ali istovremeno ne sagledavaju jasno moguće saradničke veze pozorišta i škole. Na pitanje o tome na koji način pozorište treba da podrži primenu drame u obrazovanju, ispitanici na prvo mesto

(76%) stavljaju jedini odgovor koji od pozorišta ne iziskuje nikakav napor i posebne aktivnosti kojima bi se približilo oblasti obrazovanja („Učenici treba da gledaju predstave na redovnom repertoaru u pozorištu”). Može se pretpostaviti da ispitanici prenose model sopstvenog iskustva (posećivanja pozorišta tokom svog školovanja) i da nemaju saznanja o mogućnostima drugačijeg načina delovanja pozorišta od institucionalnog. Odgovor takođe reflektuje stav šire sredine da je pozorište ustanova visoke kulture, čija je uloga u kulturnom obrazovanju da kroz praćenje predstava omogući konzumaciju visoke kulture; o tome govori činjenica da vaspitači i nastavnici u najvišem procentu daju prednost igranju predstava za učenike – 65% do 76%, bilo da su te predstave tematski prilagođene učenicima ili ne, dok radionice kao interaktivan oblik pozorišnog delovanja ocenjuju osetno niže (58% do 66%).

Reklo bi se da nastavnici smatraju da je pozorište prostor umetničke ekspertize kojom oni ne vladaju, ali istovremeno pozorištu odriču pedagošku kompetentnost. Nastavnici bi se rado odazvali edukaciji koju vode glumci i dramski umetnici (64%), ali istovremeno daju najnižu ocenu (58%) predlogu da glumci vode dramske radionice sa učenicima u školama, čime se sugeriše stav da dramskim umetnicima 'nije mesto' u školi već u pozorištu, odnosno da tako koncipirana aktivnost nije primerena školskoj sredini.

Ipak, ispitanici podržavaju ideju da dramski umetnici treba da ovladaju dramskom pedagogijom tokom svojih studija: za uvođenje predmeta Dramska pedagogija u obrazovni program glumaca, reditelja i dramaturga izjasnilo se 62% ispitanika. Manju podršku daju osnivanju smeru za školovanje dramskih pedagoga kao struke (56%) i poslediplomskih studija za nastavnike u oblasti dramske pedagogije (51%), što reflektuje činjenicu da drama kao obrazovna oblast i dramska pedagogija kao struka još uvek nisu zastupljene u našem obrazovnom sistemu, ali i potvrđuje već utvrđen stav u našoj sredini, da je dramska umetnost izdvojeno polje znanja i umeća, distancirano od opšteg obrazovanja.

Iz sumarno sagledanih odgovora jasno je da nastavnici školu i pozorište vide kao odvojene oblasti, što odgovara postojećem stanju u realnosti; zabrinjava što nastavnici ne sagledavaju mogućnosti za snažnije prožimanje pozorišta i škole u postizanju obrazovno-vaspitnih ciljeva i ishoda, pre svega kroz interaktivne programe koji bi iziskivali drugačije obrazovanje dramskih umetnika i daleko fleksibilnije i društveno osetljivije ustrojstvo i ponašanje pozorišta.

6. Ispitanici prepoznaju **polja delovanja gde se obrazovanje može direktnije uključiti u razvoj društva** kroz mogućnosti da putem dramskog rada osnaže učenike da razviju osnovne životne veštine i stavove (npr. negovanje zdravlja, ljudska prava) i uključe se u različite oblasti društvenog života (npr. profesionalna orijentacija, razvoj zajednice). Struktura odgovora, pak, pokazuje trenutnu slabu povezanost škole/predškolskog obrazovanja sa drugim oblastima društvenog delovanja, kao i direktnu vezu između ostvarivanja koncepta integrisanog obrazovanja i obrazovnih (i drugih javnih) politika.

Indikativni su posebno slobodni odgovori: prisustvo velikog broja navoda iz domena nastavnog programa tamo gde se pitanje odnosilo na učešće obrazovanja u razvoju drugih sektora u društvu, ukazuje da vaspitačima i nastavnicima nije blizak pojam intersektorske saradnje, odnosno da se kroz svoj rad u vrtiću i školi ne bave učestalo aktuelnim temama i poljima, što upućuje na nedovoljnu povezanost obrazovnih ustanova i sistema sa važnim pitanjima za učenike i društvo. Takođe, frekventnost pozitivnih odgovora je daleko veća u oblastima već prepoznatim od strane obrazovnih i drugih javnih politika (npr. zaštita životne sredine) – što ima svoj odraz i u programima stručnog usavršavanja, dok je u oblastima koje politike za sada previđaju značajno manja (razvoj zajednice).

Mala raznovrsnost odgovora ukazuje da vaspitači i nastavnici nisu često imali priliku da razmišljaju o načinima kako bi prišli angažovanim temama: npr. zdravstvena prevencija i zdravi stilovi života su u vrhu odabranih oblasti, ali samo jedan odgovor poimence navodi problem koje bi ispitanici obrađivali (alkoholizam), dok se drugi oblici prevencije ne pojavljuju u odgovorima. Dobijeni rezultati upućuju, s jedne strane, na potrebu za uspostavljanjem bliže i življe saradnje škole i drugih sektora u društvu, a s druge na mogućnosti upućivanja nastavnika da uključuju i primenjuju dramski rad u ovakvim zadacima.

7. Podaci pokazuju da je **zasnovanost za primenu drame kao pedagoškog metoda u domaćem i evropskom zakonodavstvu i obrazovnim politikama** poznata manjem broju ispitanika, tj. da vaspitači i nastavnici nisu upoznati sa strateškim dokumentima i Zakonom.

Ova činjenica im ne smeta da unose promene i unapređuju rad u vrtićima i školama. Pokazuje se da je nastavnim metodama i postupcima moguće brže i lakše izvršiti promene i da nastavnici nisu zainteresovani za praćenje zakonske i druge reglative obrazovnog sistema.

ZAKLJUČCI

Na osnovu obrađenih podataka dobijenih od naših ispitanika možemo izvesti sledeće **zaključke**:

- **Postoji visoka zainteresovanost vaspitača i nastavnika za pripremu da u sopstvenu pedagošku praksu uključe dramske postupke.**

Uslovi koje treba zadovoljiti da bi se korisni efekti dramskog pristupa primenili u obrazovno-vaspitnom radu u školi:

- Da tokom studija nastavnici saznaju o pozitivnim efektima *drame u obrazovanju* na razvoj učeničkih kompetencija;
- Da tokom studija nastavnici ovladaju veštinama da koriste dramu u obrazovnom procesu;
- Da se organizuju obuke za praktičnu primenu drame za nastavnike koji već rade;

- Da nastavnici posete časove na kojima njihove kolege primenjuju dramu;
- Da se u nastavnom programu i udžbenicima nastavnici upute na sadržaje koje je dobro obraditi korišćenjem drame;
- Da se opremi prostor u školi za rad putem *drame u obrazovanju*;
- Izrada Priručnika sa praktičnim primerima;
- Saradnja obrazovnih institucija sa pozorištima;
- Uvrstiti dramu u formalno obrazovanje budućih nastavnika;
- Uvrstiti dramsku pedagogiju u formalno obrazovanje budućih dramskih umetnika;
- Izgraditi usklađenu mrežu podrške;
- Preduzeti aktivnosti radi senzibilisanja obrazovnih ustanova.

LITERATURA

1. Anderson L. i grupa autora „Nastava orijentisana na učenje – za nastavnike usmerene na postignuća”, Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi, Solun, 2013.
2. Krušić V. „Okvir za različitost – Razvoj suvremene dramske pedagogije u Hrvatskoj”, „Scena” – časopis za pozorišnu umetnost, Novi Sad 2014, br. 1/2 (str. 56–61)
3. Milosavljević S. „Drama u obrazovanju dece i mladih – Iskustva i refleksije”, „Scena” – časopis za pozorišnu umetnost, Novi Sad 2014, br. 1/2 (str. 40–47)
4. Milutinović J. „Alternativne škole i implementacija konstruktivizma u školsku praksu”, „Nastava i vaspitanje” 1, Beograd 2014.
5. Pedagoška enciklopedija 1, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd i drugi izdavači, 1989. godina.
6. Robinson K. „Element, otkrijte svoje talente – budite kreativni – radite ono što volite” V:B:Z: Zagreb, 2011.
7. Strategija obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, „Službeni glasnik RS” br. 107/2012.
8. Grupa autora: „Vodič kroz kreativni dramski proces”, BAZAART, Beograd 2012.
9. Grupa autora: „Priručnik za interkulturalno učenje kroz dramu”, BAZAART, Beograd 2012.

10. Vodič kroz strategiju Evropa 2020, Evropski pokret Srbija i Fond za otvoreno društvo Srbija
11. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, „Službeni glasnik RS” br. 72/2009, 52/2011 i 55/2013.